

Handwritten text in Cyrillic script, possibly a signature or name, written in blue ink on a light blue background with a purple marbled pattern.

8911-99

U-15111

Handwritten initials or a signature in blue ink, located in the bottom right corner of the page.

891.542-3

Մ-115

6 NOV 2011

ՅՈՒՆԱՆԵՍԿՈ ՄԱՐԿԱՆԵՐ

ՀՕՐՈՏ-ՄՕՐՈՏ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵՆՆԵՐԻՑ

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՆՈՐ-ՆԱՍԻՋԵՒԱՆ
Տպարան Սերովրէ Աւագանի
1907

891-99

Մ-15

այս

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ԽԱՆՈՍՅԱՆ

ПРОС ВИДЫ

70

ՀՕՐՈՏ-ՄՕՐՈՏ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

==

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

==

2355

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ

Տպարան Սերովրէ Աւագիանի

1907

1211 JUN 2013

91504

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՈԴՈՍ-ՀՈԴՈՔ

Печ. дозв. тип. С. Я. Авакова, Нахич. н-Д.

Մ Ա Ր Ա Լ Ը

I

Կեանքը նոր էր զարթել քնից, որ Գ... քաղաքի ճանապարհը բռնած, կարկատած չուխէն ուսին, մեծ, մագազուրկ փափախը գլխին, ծակոտիներով շարուարը հագին, ձեռի ճիպոտը երբեմն շարժելով, երբեմն կռան տակ գնելով գնում էր ծերունի Հանէսը:

Ծերութեան ալիքը ծածկել էր նրա գլուխը. կնճիռները ակօս էին ձգել երեսին. և երբ նայէիր նրա դէմքին, կկարգայիր միայն անդուլ աշխօտանք: Նա քայլերը հետզհետէ արագացնում էր, աշխատելով ըստէ առաջ հասնել քաղաք իր դարդին դարման անելու:

«Ախ, Մարալ ջան, ուսիգ մատաղ, ետրար ուր յտարան քեզի. ետրար ուր տ-

Handwritten scribble

նաստուածը դանակը քաշեց բիւր, գլուխդ
 կտրեց, հոգիդ առաւ, աչքերիդ լուսը քա-
 ղեց. թէ անօրէն թուրքը? հիմա լծած
 արօրին, իր ցանքը կանէ, տունուտեղ
 կպահէ. և ո՞վ գիտէ հիմա անաստուածն
 ինչպէս ուժով ճիւղտով կխփէ մէջքիդ,
 դու էլ մէջքդ կկուսնես, ապա կբարձրաց-
 նես, նոր ուժով կքաշես արօրը. իսկ նա,
 նա, ուրախանայ անօրէնը... Մինչդեռ
 ես առանց Մարալի, Ջէյրանս առանց ընկե-
 րոջ, լուծա գետինը, գործս երեսի վրայ,
 տունսուտեղս քաղցած... Ա՛խ, Աստուած,
 էս ի՞նչ գուլում էր, որ բերիւր գլուխս,
 քնած տեղս եկան եզս աղբէն (փարախ)
 տարան... Ա՛խ, թուրքը? քու անօրէն հէրդ
 անիծած, որ գիշեր-ցերեկ հանգիստ չու-
 նինք ձեռքէդ...

Բաւականին ճանապարհ կտրելուց յե-
 տոյ, նա ճանապարհի փին նստեց մի մար-
 մանդ տեղ և գլուխն առաւ երկու ձեռքի
 մէջ:

Ձեփիւռը փչում էր գուրգուրանքով,
 արտուտը ճախրում էր օդում և ուրախ եր-
 գում, առուակը կարկաչում էր անուշ քրր-
 քիջով, արծիւը հօր թևերը յաղթական տա-

լածած բոլոր թափով սաւառնում էր դէպի
 վեր, կասես իր հօրութիւնն ու վեհութիւ-
 նը ցոյց տալու, առաւօտեան մշուշը կամաց-
 կամաց նօսրանալով տեղի էր տալիս հետզհե-
 տէ լեռներին ներքև իջնող արևի յաղթական
 ճառագայթներին. հօտերն արդէն հասել է-
 ին արօտ. հեռուից լսում էին հովուի սրնգի
 հնչիւնները, և անդր կենդանացնող ու գը-
 րաստներին զգաստացնող երկրագործի հո-
 րովէլի արձագանքը... Սակայն այդ բոլորը
 կասես անախորժ, նոյն իսկ օտար լինէին
 Հանէս-ապօր սրտին. նրա դարդն այնքան
 մեծ էր, որ ոչինչ չէր կարող փարատել,
 բացի իր Մարալից:

Մարալը, Մարալը, Հանէս-ապօր աչքի
 լոյս Մարալը:

Ահա նորից լսում է երկրագործի հո-
 րովէլը. այս անգամ աւելի բարձր և աւելի
 մօտիկ.

«Հօտադ, քշէ վար էսեէէնք»,

«Մէկ աղօսն հագնար էսենք»,

«Նազու խանուսի համար

«Եկող ձմռան բար էսենք»,

«Հօտադ, հօ-օ-օ-օ-օ...»

Դրան հետևում է հօտաղի անմիջական

պատասխանը ուղղած եզներին.

«Դէ, փահլէփան իմ եզը՝ ը՛ր՛,

«Մարալ-Նէյրան իմ եզը.

«Քաշէ քաշելուդ մատանդ,

«Դարդիս դարման իմ եզը.

Հօտադ, հօ-օ-օ-օ-օ...

Հանէս-ապէրը սթափուեց. նրա սկանջին հասնողը իր եզների անուններն էին. նրա սիրտը լցուեց մի նոր դառնութեամբ. հօտադը կասես զիտմամբ ասաց այդ հորովէլը, որ ծաղրէր նրան, աւելի տանջանք պատճառէր... Նա երկու ձեռքով խփեց ծնկներին ու հառաչեց.

— Հայ վախ հայ. ուրիշն իրեն ունեցածով աշխատի, ուրախանայ, իսկ ես իմ ունեցածս կորցնեմ, տխրիմ... Եարատան Աստուած, մեռնիմ արդար զիւանիդ, սա ինչ դատաստան է...

Նա տամուկ աչքերը սրբեց և ուզեց վեր կենալ շարունակել ճանապարհը, երբ յանկարծ նրա գիմաց ելաւ հարևան Զ... զիւղացի Պալասը:

— Բարև՛, Հանէս-ապէր, առաւօտ վաղ էստեղ մենակ նստել ինչ միտք կանես:

— Ա՛խ, Պալաս ջան, մի հարցնէ, դար-

նրս կապուա է:

Պալասը լըջօրէն նայեց նրա դէմքին, ձեռը տարաւ կոմբալ քթին, հաստ ու կարճ պեխերը սլորեց ու հարցրէց.

— Ի՞նչ է եղել, Հանէս-ապէր:

— Ե՛զս, Պալաս ջան, Մարալ եզս գիշերը թուրքերը աղլլէն տարել են—, արտասուեց Հանէս-ապէրը, և աչքերը քամեց:

Պալասը նորից նայեց նրան, նրա թափած արտասուքներին և հաստ շրթունքները շարժեց.

— Էդ որ կուլաս, Հանէս-ապէր, էդ լացովդ ի՞նչ պիտի անես, ասա՛. էն գողացող թուրքը լացդ պիտի լսէ, պիտի խըղձայ, եզդ ետ պիտի բերէ քեզի՞ տայ, ի՞նչ է:

Հանէս-ապէրը այդ խօսքին պատասխան չգտաւ տալու:

— Եթէ տանող թուրքն իմանայ—, առաջ տարաւ Պալասը,—որ դու Մարալիդ համար էդպէս կուլաս՝ վաղը կգայ միւս ընկերն էլ կտանի:

— Զէյրանը—, ինքնիրեն կորցրածի պէս ճչաց ծերունին, և աչքերը չոելով նայեց Պալասի երեսին:

— Այո՛, Զէյրանը—, անողոք վրայ բե-

րեց Պալասը, -- խեղճ հայ, խելքդ գլուխդ հաւաքիր, սիրա առ, էս ալան-թալան աշխարքի մէջ մալիդ ու գլխիդ տէր եղիր, թէ չէ լացով բան չես շինի... Լացի դիմաց խիղճ է պէտք. իսկ թուրքի մէջ վաղուց է մեռել խիղճը:

Ծերունի Հանէսը այդ խօսքերից ամաչելով գլուխը քաշ արեց ներքեւ, և նայեց դալար-դալուկ խոտերին, որ գեփիւռի առջև անընդհատ օրօրուում էին:

— Շիտակ չէ ասածս, Հանէս-ապէր:

— Շիտակ է, Պալաս ջան, շիտակ --, հառաչելով արտասանեց ծերունին:

— Հանէս-ապէր, գիտե՞ս ինչ կայ:

Ի՞նչ:

— Եթէ մենք մեր իւրաքանչիւր գողացած եզայ փոխարէն թուրքից խլէինք երկուսը, եթէ նրա ամեն մի հարուածի փոխարէն հասցնէինք կրկնակին՝ թուրքը չէր համարձակուի մեր ինչքը յափշտակել, մեզ վրայ ձեռք բարձրացնել. այդ մենք չենք արել, այդ պատճառով էլ նա երես առած ամեն ինչ կանէ:

— Լաւ կես, Պարսա ջան, լաւ բայց ես էնքան թուրքի մէջ ի՛նչպէս գտնիմ

գողացողին, որ եզը խլեմ, բերեմ:

Պալասը ճանաչում էր ծերունի Հանէսին իբրև բարի և խեղճ մարդու, բայց այդքան միամիտ և անմեղ չէր կարծում: Ծերունին այդ վարկեան նրա վրայ մանկան տպաւորութիւն թողեց. նա մի-երկու րոպէ լուռ նայեց արդար, բայց խեղճ մարդու երեսին, հոգու խորքից յարգեց նրան, բայց միևնոյն ժամանակ ցաւեց նրա վրայ և ասաց.

— Հէնց էդ է մեր սխալը, է, Հանէս-ապէր:

— Ի՛նչը՛:

— Որ պէտք է գնանք գողացողին փընտռենք:

— Ապա ի՛նչպէս:

— Էն գողացողը որ եկաւ քու Մարալլըդ աղըլէն տարաւ, եկաւ, հարցրէ՛ց քեզ, թէ դու ո՞վ ես:

— Ո՛չ:

— Դու էլ գնա՛ առանց հարցնելու -- փնտռելու բեր:

— Ախար ես ի՛նչպէս իմանամ էն գողացողն ո՞վ է, որ գնամ բերեմ:

— Էլ էդտեղ ախր-մախր չկայ. գնա՛,

բեր, պրծաւ գնաց. մնացածն Աստուած կհաւասարեցնէ:

— Պալաս —, գայրոյթով արտասանեց Հանէս-ապէրը, և աչքերը չոեց նրա երեսին, — էդ ինչ կասես. Աստուած և գողութիւն...

— Ի՞նչ, ասածս քեզ մեղք թուաց:

— Մեղք, մահացնւ մեղք...

— Էդ որ իմ ասածը մեղք է, ապա ինչո՞ւ Աստուած չի պատժէ էն մարդուն, որ ոչ թէ միայն կասէ, այլ կանէ:

— Պալաս, մեղք մի գործէ. չէ որ նա վերեւից ամեն ինչ կտեսնի:

— Հանէս-ապէր —, այս անգամ հանդիստ և լրջօրէն ասաց Պալասը, — գնւր դու էդտեղ Աստծու մասը կտեսնիս. Աստուած էդտեղ գործ չունի. էդտեղ հայը գործ ունի աւագակ թուրքի հետ. իսկ Աստծու մասը խառնել էդ տեսակ բաների մէջ՝ աւելի քան յանցանք է. Աստուած բարձր է:

Հանէս-ապէրը փոքր ժամանակ լուռ մնաց. ապա գլուխը բարձրացրեց, պշշած նայեց Պալասի երեսին ու ինքնաբերաբար ասաց.

— Էդ վերջի ասածիդ համոզուեցի.

չիտակ կեսս. Աստուած բարձր է. նա գողերից ու գողութիւնից հեռու է. սյ —, և ձեռով ցոյց տուեց երկնքի կապուտակը:

— Հանէս-ապէր —, այս անգամ զրեթէ երգեց Պալասը, — մարդ դառիր, մանրդ. աշխարքի երեսին թէ կուզես, որ քեզ մարդասեղ դնեն՝ աւելի լաւ է եղիր յափշտակող, քան մուրացկան. էդպէս է նրա օրէնքը. ո՞վ կուզէ ապրիլ՝ նա պարտական է աշխարքի օրէնքը կատարել. ո՞վ չի կատարէ՝ նա կտուժէ... Նայիր, Հանէս-ապէր, շունն աւելի զօրեղ է քան կատուն. բայց երբ նա կյարձակոււի կատուի վրայ՝ կատուն կհանէ ճանկերը, կիսրէ նրա աչքերը, կչանկուէ երեսը, կփախցնէ. իսկ ոչխարը որ գայլին ոչ մի զիմազրութիւն չի ցոյց տալիս՝ նրա փորի բաժինն է... Հիմա իմացա՞ր բանի գօրութիւնը:

Հանէս-ապէրն իրեն համար տակուին այդ անձանօթ մտքերի հեշտանքի ու ծփման մէջ բառ չգտնելով պատասխանելու, հանեց ծխատուփը և սկսեց պապիրոս շինել:

Պալասը ևս նրա ծխախոտից իր քթի նման հաստ պապիրոս շինեց, վառեց, ծուլը պինդ ծծեց ու հարցրեց.

— Հիմի էսպէս ուր կերթաս:

— Քաղաք. նաչալնիկի քով:

— Ինչի:

— Գանգատ, որ եզս գանի:

Պալասն այդ խօսքերի վրայ բարձր ծիծաղեց:

— Ինչի կխնդաս:

— Ինչի: Ասեմ.— հերու գողացել էին մեր գիւղացի Սշեմի եզները. խեղճի ունեցած-չունեցածը էդ մի ջուխա եզն էր. գիւղացիք գողին բռնեցին, բերին գիւղ. նաչալնիկն էդ ժամանակ անց կկենար գիւղով. նա գողին տեսնելու պէս առաւ մտրակը մի քանի հատ հասցրեց... փեշերին... ապա գողի բիրվա, մեր գիւղացի Թորոյենց Թորոս-աղա կսեն, գեանի տակն անցնի, նրա հետ թևթևի տուած բարձրացան տան կտուրը. ինչ եղաւ էստեղ, ինչ չեղաւ, Ասածուն է յայանի, միայն երբ ցած իջան՝ նաչալնիկը գողին բաց թողեց, իբր թէ մինչի գործի քննութիւնը... էն թողնիլն էր... Իէ գնա Սշեմ գող գաիր, որ եզներդ առնիս... Հասկացար ասածիս միտքը:

Հանէս-ապէրը այդ պատմութիւնը լսելով ցնցուեց. հիասթափութիւնն ու յուսա-

հատութիւնը կատարելապէս տիրեցին նրան. մինչ այդ նա մի յոյս ունէր, այն էլ ՚ի գերեւ ելաւ. ինչ անէր, ինչպէս գանէր Մարալը:

— Պալաս ջան, ասածդ շիտակ է, համա սիրտս տիրեցրիր:

— Ես ճշմարտութիւնն ասացի. սուս խօսելուց, զուր յոյսերից, ինքնիրեն խաբելուց ինչ օգուտ... է՛հ, Հանէս-ապէր—, խօսքը փոխեց Պալասը,— էն որ ճամբայ ես ելէ՛ գնա, գուցէ Աստուած մի բան կաջողէ: Մնաս բարով:

— Երթաս բարով—, ձայնեց Հանէս-ապէրը և երկար նայեց Պալասի եակից, որ թևերն ազատ փարտելով, շվշվացնելով գնում էր, կասես իսկի բան պէտքը չլինէր:

Հանէս-ապէրը սաստիկ նախանձեց այդ ըովէ անփոյթ և վշտի չենթարկուող Պալասին: Նա մօտեցաւ ճանապարհից քիչ հեռու գտնուած աղբիւրին, սառը ջրից կուշտ լամեց և ճնշուած հոգով քայլերն ուղղեց դէպի քաղաք:

II.

Օրն արդէն ճաշ էր գտել, որ Հանէս-

ապէրը հասաւ քաղաք: Քաղաքի կեանքը նրա շրջակայքում կանգ էր առել. միայն կենտրոնն էր աղմկում. վաճառականը իր ապրանքը գովելով մուշտարի էր գրաւում. բախկալը իր մրգեղէնն էր գրուատում. չարչին ձուլին ու մաստակը փառաբանում. ամեն մէկը աշխատում էր մի բան անել, միքանի կոպէկ աշխատել, ապրուստ ձարել: Բայց այդ կանչերը, գովքերը Հանէս-ապօր ուշադրութիւնը չկարողացան գրաւել. նա խիստ յոգնած էր և խոնջացած. լուսանցկացաւ քաղաքի միւս կողմը, ուր գրանւում էր գաւառապետի գիւանատունը: Բայց քայլերն այլ ևս չկարողացաւ շարունակել. սաստիկ յոգնել էր. հարկաւոր էր քիչ հանգստանալ: Քիչ հեռուն նստեց մի չարգախ, որի մօտերքը ոչոք չէր երևում. սաստիկ փափագ զգաց այդ չարգախում գովանելու, գինջանալու: Գնաց նստեց չարգախի շուաքում, սկսեց ծխել ու մտածել, թէ ի՞նչպէս գնար գաւառապետի գիւանատունը, ինչպէս գրագրների բռերը մի-մի աբասի դնելով հասնէր գաւառապետին, ինչպէս գլուխը բանար, չոքէր նրա առջևը, խնդրէր, աղաչէր, պաղատէր, պաամէր իր

գրութիւնը, ասէր, որ ինքը առանց եզայ կորած է, լուծը գետինն է մնացել, ցանքը կիսատ, տունը քաղցած... «Այս ամենը որ իմանայ աղա նաչալնիկը միթէ մեքանալու չէ ինձ և Մարալս գանելու, տալու չէ... Են Տէր-Աստուած, Քեզ եմ ապաւինել. Դու քեօմակ ըլլես... ինքնիրեն մրմուաց նա և յենուեց պատին: Յոգնածութիւնը բոլորովին յաղթեց նրան. նա աչքերը փակեց և սկսեց մրափել: Եւ նա արդէն անուշ խումբացնում էր, որ յանկարծ քնի միջից լսեց շրխկշրխկոցի ձայն: Վեր թռաւ. քնից, աչքերը տրորեց և տեսաւ հեռուից ոտից-գլուխ զինուած մի ձիաւոր ուղիղ գէպի այդ չարգախը գալիս: Նա ոտքի կանգնեց:

Ձիաւորը մօտեցաւ:

— Ո՞վ ես, այ եխտիար. եկ ձիուս սսպանդակը բռնիր, իջնեմ:

Հանէս-ապէրը առանց բռն արտասանելու վազեց սսպանդակը բռնեց:

— Ո՞վ ես դու. էստեղ ի՞նչ կշինես:

Ի՞նչ ասէր Հանէս-ապէրը. ասէր, թէ Մ... գիւղացի է, եկել է քաղաք գաւառապետի մօտ գանգատ, որ թուրքերը Մարալ եզը գողացել են: Բայց չէ՞ որ ձիաւորը

թուրք բէգ էր, էն էլ աղալար, նրա կաշին կհանէր: Ասէր թէ... Բայց ի՞նչ ասէր: Այդ շփոթման մէջ նա կմկմաց.

— Նորար մարդ եմ, աղա ջան:

— Նորար. դէ բռնէ ձիս ման ածէ, մինչև քրտինքն անցնի, ես վերևը գործ ունիմ, մինչև հգամ —, հրամայեց թուրք բէգը և շարտախի մօտի տան սանդուխքներով բարձրացաւ վերև:

Ծերունի Հանէսը առաւ ձիու սանձը և սկսեց ման ածել ու մտածել. «սա ինչ բան է. Տէր-Աստուած. էնպէս մի հրամայեց, կասես իրեն հօրը ճորտը լինէի. իսկ ես, որ համարձակութիւն անգամ չունեցայ ասելու, թէ եզս գողացել են, եկել եմ գանգա... թիւ, ամօթ ինձ, ամօթ էս փափախիս, հազար ամօթ, որ կծածկեմ... Պալտան իրաւունք ունի. մեղաւորը մենք ենք. բոլոր մեղքը մերն է»...

Նա այդ դառն ինքնաքննութեան վրայ այնքան շգրուեց, որ կատաղութիւնից փափախը գեանովը տուեց: Զորացած, մագազուրկ թեթև փափախը գնտակի պէս վերվեր թռաւ, դիպաւ ձու առաջին ոտքերին. ձին խրտնեց, ետի ոտքերի վրայ ծառայաւ,

1001

1001
2835

ուպեց փախչիլ: Ծերունին նրա սանձից պինդ բռնեց, կախ ընկաւ, օդի մէջ մի-երկու պտոյտ գործեց, սակայն սանձը ձեռից չթողեց, պահեց: Զին Փռոսաց, Քշշաց, նայեց նրա սպիտակահեր գլխին, հոստտեց, հանգստացաւ: Այդ երևոյթը կատարելապէս կատաղացրեց Հանէս-ապօրը. — եթէ ձին փախչէր, ի՞նչ պատասխան էր տալու թուրք բէգին, ի՞նչ էր ասելու նրան. ի՞նչպէս պիտի ազատուէր նրա ձեռքից:

«Բայց ինչո՞ւ համար պատասխանատու պիտի լինէի, մտածեց նա, հօ ես չխնդրեցի, թէ ձիդ տուր ման ածեմ, ինքը տուեց, էն էլ ի՞նչպէս. հրամայելով»...

Նա կամացուկ թոգոտ փափախը գեանից վերցրեց, դրեց գլուխը, ապա ետ դառաւ նայեց բէգի ձիուն, որ նոյնպէս կարմիր էր, ինչպէս իր եզը, նոյնպէս սիրուն, ինչպէս իր Մարալը, նոյնպէս բարձր, հսկայ, ինչպէս իր կորուստը... բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ տարաւ անիծուած թուրքը, որ ինքը մնաց առանց եզոյ, դռնէ-դուռ ընկած, մաթալ... այժմ էլ ստիպուած թուրք բէգի ձին բռնելիս. ինչո՞ւ...

«Տէր-Աստուած, սա ի՞նչ դատաս-

տան է»...

«Անարգարութիւն, անարգարութիւն»,
կասես նրա ախանջին այդ բոպէ բղաւեց
Պալտուր, «աւելի լաւ է եղիր յափշտակող,
քան մուրացկան... այդպէս է աշխարհիս
օրէնքը»...

— Պալտուր —, շնչաց նա և յիշեց նրա
կոմբալ քիթն ու տարօրինակ քարոզը. «ա-
ւանց փնտուելու-հարցնելու, վերցրու, բեր»...

Այդ բոպէ նրա վրայ մի տարօրիւրակ
զգացմունք եկաւ, որը կասես նրան նոր
ջահիլութիւն, արիութիւն շնորհեց, և իր
բոլոր ուժով մղեց դէպի ձին: Նրա աչքերը
խիստ լայն բացուեցին, փայլեցին մի տա-
րօրինակ նայուածքով: Մի-երկու վայրկեան
նա այդ գրութեան մէջ ազահ աչքերով նա-
յեց կարմիր, բարձր, սիրուն ձիուն, դառն
խոկաց, ապա յանկարծ սանձը գցեց նրա
զլխին, ոտքը դրեց ասպանդակը, թռաւ մէջ-
քին ու կանչեց.

— Գալիս եմ Պալտու, գալիս, սասձդ
շիտակ է...

III.

Մի շաբաթից Հանէս-ապօր եզը ջրիս-

տրկել էր. նրա Մարալը տեղն էր, միայն
այն առաջուայ Մարալը չէր, այլ մի ուրիշ,
նոր Մարալ:

Տէր-Աստուած, ի՞նչ եմ արել Քեզ, որ Դու...
ու սկսեց դառն հեկեկալ:

— Կուրդիին ջան, մատանդ քեզի—, ա-
ռաջ անցաւ դայեակը և գրկեց նրա գլու-
խը,— Աստծու դէմ տրանջալով ի՞նչ կա-
րող ես անել. դրանով միայն նրա բարկու-
թիւնը կշարժես:

— Է՛հ, Կատար-ապլա—, արտասուքը
սրբեց Կուրդիինը,— մէկ սիրտս բաց, սես
մէջը որքան վէրք կայ—. նրա ձայնը խեղ-
դուեց կոկորդուժ և նա անկարող եղաւ այլ-
ևս շարունակել: Այդ բոպէ նրա մաքի մէջ
յարեց իր անծայր խեղճութիւնը իր բոլոր
պտակերով, իր դժբախտութիւնը, իր անոր-
դիութիւնը. զգաց նա իրեն մի անարգուած,
վիրաւորուած, արհամարհուած արարած.—
Աստուած անգամ իր ստեղծածին չի կա-
մենայ, ի՞նչպէս չտրտնջամ, որ սա վրայ
վեցերերորդ երեխան է, էլի մեռած կծնի:

Ի՞նչ պիտի անես, բալաս, Աստծու կամ-
բըն է, պիտի տանիս. զետինն ստեղծուել
է նրա համար, որ երկնքից ի՞նչ գայ գլխին,
դաբուլ անի:

Այդ լսելով Կուրդիինն աւելի հաւատաց

Գ Ե Ղ Ջ Ո Ւ Կ Ի Վ Ի Յ Տ Ը

«Սարի գլխին երկու դոշ,
«Միւնը փնջած, միւնը ոչ.
«Մեռնիմ Աստծու դիւանին»,
«Միւնին կտայ, միւնին ոչ:
Ժող. երգ:

I.

Գոմի դուռը բացուեց և ճրագի
աղօտ լոյսի առջև երևաց դայեակ Կատարի
գլուխը:

— Ի՞նչ խաբար—, չպուխը դնչից գէն
տանելով անհամբեր հարցրեց Կուրդիինը և
վեր կենալով տեղից, երկու-երեք քայլ ա-
րեց դէպի նա:

Կատարը միմիայն լուռ նայեց նրա ե-
րեսին:

— Օ՛-ճ, դու չես խօսի... լուռ ես...
հասկացայ... դարձեալ մեռած է... Ա՛խ,

ի վերուստ եկած պատիժներին, որ մարդ արարածը պարտական էր տանելու. և ոչ մի ճանապարհ չունենալով այդ անողորբ գավթներից փախչելու, մի կարեկցութիւն խնդրող հայեացք ձգեց դայեակ Կատարի երեսին և սկսեց նորից հեկեկալ:

— Դէ, Հերիք լաս. արտասուք թափելուց ոչ մի օգուտ չկայ. արտասուքը որ դարդի դարման ըլլիր՝ շատ մեռելներ յարութիւն առած կլինէին: Սառան մեղք է. լացիդ ձէնը կլսէ, աւելի կտխրի. չէ որ նրա համար մեծ դարդ է, որ կենդանի որդի չի բերէ...

Կուրդինը լսելով Սառայի անունը, մտաւ նրա դրութիւնը, քիչ սթափուեց, աչքերից սրբեց արտասուքը և մրմռաց.

— Է՛հ ի՛նչ արած. որ կասես Աստծու կամքն է՝ թող էդպէս լինի, թող Աստուած էլ չկամենայ, թող հողով-ջրով կորչինք... քանի որ Աստծու կամքն էդպէս է...

Կատարը ցնցուեց այդ խօսքերից. նա մի քայլ հեռացաւ Աստծու դէմ խօսող Կուրդինից, գայրացած նայեց նրա երեսին, սակայն իսկոյն զգալով, որ Կուրդինն այդ ամենը անուամ էր իր սրտի կսկիծից, անհուն

վշտից, կարեկցեց, մօտեցաւ նրան ու գուրգուրանքով խօսեց.

— Էդ Աստուածը ինչպէս գիտէ չտալ, էնպէս էլ գիտէ տալ. չպէտք է նրա դէմ տրտնջալ. Նա ողորմած է. մեզ՝ նրա ստեղծածներին հարկաւոր է հաւատալ, հնազանդուել և սպասել: Հանգստացիր, բալաս. Սառային հարկաւոր է պառկեցնել, տաքացնել. ես գնամ նրա մօտ:

— Գնա՛—, հագիւ շնջաց Կուրդինը, և զլուխը թողեց կրծքին:

Վշտի ծանրութիւնից նա նորից չպուխը տարաւ գնչին, իրար վրայ միքանի անգամ ծծելով ծխի թանձր քուլաները թողեց օդի մէջ, ու ինքը կորաւ այդ ամպ կազմած ծխի ու մտածութեան անծայր աշխարհի մէջ... Նա եւ ազում էր ժամանակին ունենալ հասած որդիք, որ իրեն օգնական լինէին, ծերութեան հասակում իրեն պահող, իրեն անցմանից յետոյ օջախը պահպանող... Սակայն տասներեք տարի է, ուղիղ տասներեք տարի, ինչ նա այլ կերպ էր ճաշակում կեանքի պարգևը...

Այդ խօսքերի մէջ էր նա, երբ նորից ներս մտաւ Կատար-ապլան, և թաշկինակի

մէջ փաթաթած մի բան տուեց նրան:

Կուրդինն այդ իրին նայելուն պէս ցընցուեց, մի հուժկու սարսուռ անցաւ նրա վրայով, և նա տարօրինակ դրութեան մէջ զգաց իրեն. կիրքն ու խիղճը կասես միատեղ յարութիւն առան նրանում. և նա չգիտէր բարկանա՞ր այդ անշունչ իրի վրայ, թէ խըղճար, կարեկցէր նրան... Մեքենայաբար նա թաշկինակի մի կողմը ետ արեց և տեսաւ մէջը մի մսի զանգուած կախ ընկած վերջաւորութիւններով, մի թոյլ ճիւղազ, որ կրում էր մարդու պատկեր, միայն մի բան պակաս՝ շունչ, կենդանութիւն... Եւ երբ նա մանկան տաք շունչը շոշափելու փոխարէն զգաց նրա երեսի մահուան սառնութիւնը՝ մի դառն անէծք կարգաց և ուզեց մոնչալ, կանչել... Սակայն Կատար-տալլայի ներկայութիւնից բաշուելով տիրապետեց իրեն և քթի տակ մրմոաց.

— Սա է, սա է էն անիծածը, որ մեռած է եղել մօր արգանդից... Սա է, սա է էն թշուառը, որ բազդ չէ ունեցել կենդանի ծնուելու...

Ու մեռելը դնելով կռան տակ անցաւ բակը, այնտեղից վերցրեց բահը, և ելաւ

դուրս:

Մարտ ամսի մի մութ գիշեր էր, այնպիսի մի գիշեր, երբ թանձր խաւարը ծածկում է մարդկանց աչքերից և երկինքը և աստղերը. կատաղի հողմերը անկանոն կերպով փչում են աջ ու ձախ, և ահռելի ձայներ արձակում, մարդկանց վրայ սարսուռ թափում. նոր զարթած մանուկ երկիրը դողում էր նրա արհաւիրքների առաջ:

Սակայն բնութեան այդ խաղն այնքան սարսափելի չէր Կուրդինի համար, որքան այն միւս խաղը, որ նա տանում էր կռան տակ դրած...

Գնում էր, ինքն էլ չգիտէր ո՞ւր, գէպի ո՞ր կողմը. միայն դող-դող քայլերն էին, որ ձամբայ էին. կտրում:

Գնում էր...

Յանկարծ հեռուում երեսային սև-սև բաներ, կասես գետնի տակից բսած ուրուականներ լինէին, որ բանելով նրա առաջ իրար շուրջ սկսեցին պտոյա գործել: Կուրդինը այդ երեսիթի առջև սաստիկ ցնցուեց. նրա սիրան սկսեց սաստիկ բաբախել. քայլերը կասես յամբացան տեղում և մի կաշկանդող երկիւղ տիրեց նրան...

«Ահ, գերեզմանները... մեռելները»... այրուած ուղեղով շնչաց նա և յանկարծ յիշեց, որ մի մեռել էլ իր հետ կար, իր կռան տակ. չգիտէր, իր մեռած որդին այդ ըսպէ իր բարկամն էր, թէ մինը այն ոգիներէր, որոնք գիշերները դուրս են գալիս գերեզմաններից, շրջում են բնակչութեան բոլորքը, մարդ են փնտռում, որ բռնեն, վրէժխնդիր լինեն նրանց այս աշխարհում իրենց կրած տանջանքների ու տառապանքների փոխարէն:

«Բայց չէ՞ որ սա իմ որդին է... Ո՛չ... ես հայր եմ... ես պարտական եմ... այս մանուկն ապագայում ինձ աւելի վրէժխնդիր կլինի, եթէ ես նրան այս ոգիների համայնքից հեռու թաղեմ... Ո՛չ, ո՛չ, իմ մանուկս այստեղ, այս գերեզմանոցում, սրանց մէջ պէտք է թաղուի... Գուցէ սրանով առաջը կառնեմ այն բանի, որ այսուհետև ծնուելիք որդիքս էլ մեռած չլինին... Այսպէս շարունակուելը գուցէ միւս որդիներին անէծքն է, որ գերեզմաններից հեռու, ամէն մէկին մի տեղ եմ գցել... Այո՛, այո՛, իմ որդիս այստեղ պիտի թաղուի... Բայց —, յանկարծ կանգ առաւ նա, — արածս արդեօք

մեղք չէ՞, արդեօք Աստու ոգւմ չի՞ լինի. եթէ Տէր-Մխիթարն իմանայ, չի՞ նեղանայ... Չէ՞ որ նա իրաւունք չի տալիս —, էլի կանգ առաւ նա, նորից նայեց չորս կողմը, և տեսաւ, որ ոչոք չէր երևում, խօսեց, — Է՛հ, Տէր-Մխիթարը սրտեղից պիտի իմանայ. դուրսը մուծն է, ոչոք չկայ, տանիմ թաղեմ...

Ու շարժուեց առաջ:

Այս անգամ գերեզմանների քարերը սև, անուշի ժանիքների նման ցցուեցին նրա դիմաց սպառնալի տեսքով. նրանք կարծես աղաղակում էին չմօտենալ իրենց, չխանդարել իրանց անգորրութիւնը: Կուրդինը կանգ առաւ: Հեռուից կասես փսփսոց էր լսում, մարդկանց ոտնաձայն գալիս, ոգիների ներկայութիւն գգացում... Գողը պատեց նրան, և նա ընկաւ մի տեսակ կախարդական վիճակի մէջ, որ արդէն իրեն տիրապետողը կառավարողը ինքը չէր, այլ մի անյայտ ձեռք, աներևոյթ բան...

...Ձը՛ը՛նգ, յանկարծ բահը դիպչում է գերեզմանաքարերին, սարսուեցնող ձայն է արձակում. գերեզմանների խորքերից կասես մեռելների ձայներ են գալիս, որ բո-

դորքում են իրենց գիշերուռայ խաղաղութիւնը խանգարելու համար... Բայց ոչ, նրանք բողոքում են, որ իրենց սրբութիւնը ապականում են, անկնունք մեռել են բերել թաղելու իրենց շարքում:

...Զը՛ը՛նգ, նորից լսում է բահի ձայնը. Կուրդիներն սթափւում է ձայնից, նայում է ետեր, տեսնում է թաշկինակի մէջ փաթաթած ընկած նորածինը, որի դէմքի հետ խաղում է քամու շարժումից փողփողող թաշկինակի ազատ ծայրը. մանուկն այդ բուպէ երևում է նրան որպէս մի ոգի, մանուկ, անմեղ, տանջուած, բողոքող ոգի...

Նա զգում է կատաղի ցուրտ քամի, սառնութիւն, սակայն քրտինքը հոսում է ճակատից. ձեռը տանում է քրտինքը սրբելու, զգում է, որ մարմինն այրւում է կրակների մէջ, մինչդեռ ճակատը սառն է ինչպէս սառոյց... Եւ այդ վայրկենին կասես մի օտար ձեռք վերցնում է մանկանը, շարտում արդէն պատրաստած փոսիկի մէջ, ու շտապ-շտապ հողով ծածկում... Նա ուզում է թողնել հեռենայ:

...Զը՛ը՛նգ, լսում է նորից հնչիւն. նա շփոթւում է. հնչիւնը կրկնւում է. նա նա-

յում է շուրջը, բահին. բայց այս անգամ զնգացողը բահը չէ, այլ եկեղեցու կոշնակը. նա աւելի քան շփոթւում է, խլում է բահը, դնում կռան տակ և քայլերն արագացնում դէպի տուն:

Թէ ինչ ճանապարհով էր գնում, ինչպէս, նա չէր զգում, միայն սաստիկ շտապով փախչում էր արդէն լոյսին տեղի տուող խաւարից, զանգերի ձայնից, Տէր-Մխիթարից...

Եւ դարձեալ միքանի բուպէ... նա արդէն սառը քրտնքի մէջ կորած, խեղքը կորցրած, դողացող մարմնով, արցունքն աչքերին, թուլացած ընկած է իր տանը, Սառայի ոտքերի տակ:

— Կուրդի՛ն, Կուրդի՛ն ջան, հանգստացիր, ի՛նչ ես էդպէս յուսահատ լալիս, երեսայ հօ չես. Աստուած ողորմած է —, պառկած տեղից հագիւ գլուխը բարձրացնելով թոթովեց Սառան:

— Ա՛խ, Սառա ջան, չգիտես սիրտս ինչ տեսակ աղույսած է, դարդս ինչքան խորունկ...

II.

Սառան ձեռքերն ու ստքերը բուրսուտակ կախած, կարկատած շայր ուսին, սառած հայեացքը մաշուած կարպետին յառած, լուռ անձնատուր էր եղել իրեն վըշտերին:

Ընդամենը երկու օր էր, ինչ պառկած տեղից վեր էր կացել նա: Առանց այն էլ արնաքամ եղած, չորացած մարմինը թոնրատան դռնից ու երթկից փչող սառը քամիներից պաշտպանելով զգուճ էր իրեն ինչոր անհասկանալի վիճակի մէջ. մտածում էր.

«Ինչո՞ւ համար է էսպէս, որ սա արդէն վեցերորդ օրդին եմ բերում, դարձեալ մեռած. ախար սրա մեղքը»... Եւ չդանելով ոչ մի պատասխան իր հարցին, մնում էր անորոշ դրութեան մէջ կարպետին նայելիս:

Ապա այն չքաւորութիւնը իր սարսափեցնող կերպարանքով... Մի-երկու դատարկ կարաս, որոնց վրայ հանգչում էին նոյնպէս դատարկ բերանիվայր դրած կճուճները, իւրի համար շինած հասուլիկ ու կարճիկ ծա-

պը, որոց մէջ ոչ էրիշտայ կար ոչ կորկոտ, ոչ բուրդ ոչ մանած, ոչ իւղ ոչ պանիր, ոչ թթու ոչ աղը դրած բան. դատարկ-դատարկ... այնպէս դատարկ ինչպէս իրենց դոմբ, ուր միայնակ իրենց բող կոփն էր կանգնած, որը նոյնպէս ողեկորոյս էր, ինչպէս ինքը Սառան... Այնտեղ էլ բաց երթկից և կտուրի ծակերից փչում էր սառը քամին և նրա մազերը նիհար մարմնի վրայ բիզ-բիզ կանգնեցնում... Եւ այդ չքաւորութիւնը, անբաղդութիւնը, որ քեասիպի անբաժան ընկերներն են, երբէք-երբէք այնպէս անողոր կերպարանքով չէին երևան եկել իրենց բուրը թափով, ինչպէս այդ օրը, այդ ժամին:

Սառան դեռ այդ ընդարմացած յուսահատ դրութեան մէջ էր, որ անախորժ կերպով տան դուռը ճռուալով բացուեց և ներս մտաւ Կուրդինը:

Կուրդինն էլ նոյնքան ընդարմացած էր, որքան Սառան. խեղճութիւնը, չքաւորութիւնը, անբաղդութիւնը նոյնքան նրա դէմքին զրոշմուած էին, որքան Սառայի: Նա մուրը քայլերով մօտեցաւ դատարկ կարասների շարքին, մէջքը դէմ տուեց նրանց և մի լուռ, մաշող հայեացք ձգեց չորս կողմը, մի

խղճալի-կարեկցական հայուածք կնոջ երե-
սին, և անզգայօրէն դէմքը յառեց ձեղու-
նին:

Այդ բոպէ տան կտուրեց սաքի արոփին
լսուեց: Երթիկի բացուածքում երևեցաւ մի
անորոշ կերպարանք:

— Կուրդին ափսօր:

— Ո՞վ է.

— Ես եմ:

— Դու ո՞վ ես:

— Ժամկոչ էլպակը:

— Ինչ՞ է:

— Հայդէ երթանք:

— Ինչի՞, ո՞ւր:

— Ժամի պարիսպը. հաւաքուել են քե-
զի կկանչեն.

— Ո՞վ:

— Տէրաէրը, գեղացիք:

— «Տէրաէրը», — ականջում ուժգին
արձագանք տուեց էլպակի ձայնը և բոպէ-
ապէս սարսափը տիրեց Կուրդինին. նա մի
դառը բան նախազգաց, և տկամայ հարց-
րեց.

— Ինչի՞ համար կկանչեն. չխտե՞ս:

— Տղայ ես թաղէ, ինչ է, տեղէն

հանել են:

«Հանել են...»

Այդ խօսքն արդէն հերիք էր, որ սար-
սափը կայծակի նման տրաքուէր նրա գըլ-
խին: Երեխան գերեզմանից հանելու հետ
շատ բան էր լոյս աշխարհ հանուում, այնպէս,
ինչպէս ոճրագործի եղեռնագործութիւնը
բաց անելու համար գտնուում է մի զլխաւոր
փաստ, մի ապացոյց:

— Ասիր «հանել են» —, անգլխակցօրէն
հարցրեց նա, — ո՞վ է հանել, տէրաէ՛րը:

— Ո՞չ, շունը:

«Շո՞ւնը...»

Այս հօ աւելի խայտառակ էր և աւելի
սարսափելի քան առաջինը:

Կուրդինի մէջ կորաւ, հալուեց ամեն
ինչ, թէ արիութիւն և թէ գիտակցութիւն.
Նոյն իսկ Կուրդինն ինքը հալուեց-մաշ-
ւեց և իր բանը վերջացած համարեց: Նա
այդ բոպէ զգաց իրեն հոգով-մարմնով կո-
րած... Թաղման գիշերը ամբողջապէս պատ-
կերացաւ նրան իր դաժան և մռայլ կեր-
պարանքով:

— Ի՞նչ, ի՞նչ —, իրար վրայ կրկնեց Սա-
ռան —, հանել են... շո՞ւնը... շունը հանել

է... և տեղում մնաց քարացած: Նրա դար-
դը կարծես իրեն հերիք չէր, այժմ այդ
խոյտառակութիւնն էլ աւելացաւ, որ կա-
սես նրան երկնքից գիտին զցեց, սաղ-սաղ
սպանեց: Նա մի անոյժ ճիշ արձակեց և
ընկաւ քուրսու վրայ:

— Սառա՛, Սառա՛, ինչ կանես, երե-
խայ հօ չէս, Սառա՛, հանգստացիր:

— Է՛, ինչ հանգիստ, քանի որ գերեզ-
մանի մէջ անգամ հանգիստ, չունինք...
Քեասիպ ու հանգիստ...

— Ի՞նչ կարող ենք անել. Ասածու
կամքն է. մեր ճակատին էդպէս է զրած,
պիտի տանինք: Կատար-ապլան կասէ, «գե-
տինն ստեղծուել է նրա համար, որ երկն-
քից ինչ գայ գլխին, դաբուլ անի»:

Գեախնը... հոգը... մէնք... իրար խառ-
նեց Սառան, աչքերից սրբեց արտասուքը,
մօտեցաւ ամուսնուն, սերս կպաւ նրան, իր
միակ մխիթարանքին ու սփոփանքին այս
անողոք աշխարհում:

Սակայն այդ բոլէ ուրիշ էր Կուրդինի
մտածմունքը, ուրիշ էր նրա դարդը.— ի՞նչ
պատասխան պիտի տար տէրտէրին, ի՞նչ պի-
տի ասէր հաւաքուած ամբոխին... Եթէ հնար

լինէր ամենեկին տանից դուրս չգալու՝ նա
դուրս չէր գայ, և չէր գնայ ամբոխի մէջ.
սակայն այդ անհնար էր. եթէ չգնար՝ զօ-
րով կտանէին, և ետինն աւելի վատ կլինէր
քան իրեն ոտքով գնալը. ի՞նչ անէր. հար-
կաւոր էր գնալ: Նա դող-դող ոտքի կանգ-
նեց, ոյժերն աշխատեց հաւաքել և քայլերն
առաջ շարժեց:

— Աստուած ջան, Գո՛ւ օգնես ինձի—,
մեղմ հառաչ արձակեց նա, համբուրեց Սա-
ռայի ցուրտ, արցունքներով թրջուած այ-
տերը, և յամբ քայլերով ելաւ դուրս:

III.

— Չար Յուլիանոսներ, Հերովդէսներ.
անաստուածներ, անհաւատներ. թուրքեր,
բրդեր. կուպաշաններ, հեթանոսներ. անի-
ծեախներ, նզովեախներ. դեհեր, սատանաներ.
օձեր, մողէսներ. գորտեր, խլուրդներ. որ-
դեր, ճիճուներ. Մեհրուժաններ, Վասակ-
ներ. ուրացողներ, կուրացողներ. Ասածու
պատուիրանը մոռացողներ. պա՛ս ուտողներ,
անարժաններ, փչեր, փո՛ւչ կենդանիներ.
գարշելիներ, Լուսաւորչի խոզեր...

— Հերիք եղաւ, տէր-հայր, հերիք. հանգստացիր:

— Աւանակներ, ջորիներ, մկներ, աքիաներ, տաշտէ կոնակներ (կրիայ) փորսուղներ. մարդագէշներ, աղուէսներ. Վեսա Սարգիսներ, Յուզաներ. կենդանի մեռելներ. անթանգ մարմիններ. չնչհաւատներ. Աստուաչքից ընկածներ. սատանի ձագեր. դժոխքի կոճեր...

— Դէ հերիք, հերիք... բաւական է...

— Ձէնդ կտրէ, փուշ արև, փուշ կալ. մէկն էլ դու չես հմ, որ հերու չէ առաջի տարին Աստուածածնայ պասին մունտառ բուկդ չկարացիր պահէ, պատդ կերար:

— Ի՞նչ էնէի. հիւանդ էի. թողութիւն էրա—, համարձակ, քիչ էլ յանդուզն պատասխանեց մի դեռահաս երիտասարդ:

— Հիւանդ էիր. հմ. գիտեմ. բկի հիւանդ էիր:

— Սուրբ կարգդ վկայ:

— Որ հիւանդ էիր, ապա ինչի՞ չմեռար:

— Ի՞նչ կխօսի—, զայրացած քթի տակ մրմուսց երիտասարդը:

— Մխլուն կերար, լաւացար, հմ. դոնդո՞...

— Տէր, մեղայ Գեղ—, նորից մրմուսց երիտասարդը:

— Դէ լաւ. դու էլ սո՛ւս կաց. կտեսնիս, բարկացել թուրքի մոլա է կտրէ, հետը խօսել չիլի—, նկատեց պաս ուտող երիտասարդին նրա մօտինը:

Երէցը նորից մէկ անգամ նայեց հակառակ խօսող երիտասարդին, ապա միւսների վրայ կանչեց.

— Բողորդ էդ խալթը կանէք, բողորդ. հօ մենակ նա չէ. բողորդ էլ փշացել էք:

Այդ ժամանակ հեռուից երևաց Կուրդինը: Նա կտուրների վրայով անցնելով մօտենում էր ամբօխին:

Տէր-Մխիթարը, որ ամբօխի մէջ տեղում հերոսի պէս կանգնած բարկութիւնից մոնչում էր աջ ու ձախ, տեսաւ Կուրդինին: Նա թողեց ամբօխը և կրակոտ հայեացքը յառեց Կուրդինի կողմը:

Կուրդինը հեռուից նկատեց Տէր-Մխիթարին նրա կրծքին փռուած լայն մօրուքով, կրակոտ, չուած աչքերով. նկատեց և շանթահարի պէս եղաւ:

Օ՛-ժ, ինչպէս նա մօտենար այդ կրակ կտրած մարդուն, որ ողջ գիւղը կուռկուռի

ձագի պէս իր առջևը կուչ էր բերել. այդ կրակը իրեն ողջամբ կայրէր... Նա մի ընտել կանգ առաւ, որոշեց ետ դառնալ, բայց այդ ընտել Տէր-Մխիթարի հայեացքը նորից դիպաւ նրան, և նա տեղում կասես մեխուեց. տեսաւ, որ ետ գնալ այլ ևս անհնար էր:

Տէր-Մխիթարը մօրուքը ցցեց, մասով ցոյց տուեց նրան ու կանչեց.

— Հրէն, հրէն եկաւ պիղծը, հրէն—, և գաւազանը մեծ-մեծ գցելով շարժուեց դէպի նա:

Կուրղինը, որ մինչ այդ արդէն հասել էր ամբոխին, քարացած մնաց երէցի առջև. լեզուն կապ ընկաւ բերանում:

— Եկար, հա՛, փշանալու. հիմի գաւազանս փորդ կոխեմ... Էդ ի՞նչ է արածդ:

Գիւղացիները տեսնելով քահանայի ծայրահեղ բարկութիւնը և մտածելով, չլինի թէ նա այդ կրակ կարած ըտպէին մի փորձանք բերէ, կտրեցին նրա առաջը, չթողին մօտենալու:

— Թողէք, թողէք ինձի դրան սպանեմ:

— Տէր-հայր, մեզ բաշխիր. կխնդրենք, հանգստացիր:

Քահանան պահեց իրեն, մի բայլ ետ

արեց ու դառաւ.

— Ասա տեսնիմ, փուչ փշանալու, էնքան օժած մեռելների հոգուն ինչ պատասխան պիտի տաս, որ քու մունտառ անկունք լակոտիդ համար էնքան մեռելների հոգին պղծեցիր... Ասա տեսնիմ, քեզի ո՞վ իրաւունք տուեց, որ մեր Լուսաւորիչ պապայի դէմ էդ տեսակ մեղք գործես, գերեզմանները մունտոնես, էնքան մեռելների հոգին դժոխքի բաժին դարձնես... Մտիկ արա, տես ինչպէս մեռելների հոգիները երկնքից գլխիդ նստիլք կկարդան. նստիլքս դու, նստիլքս... Ձէն հանէ, ձէն. ինչի՞ ես սուս կեցէ:

— Մե-մե-մեղաւոր եմ, թողութիւն էրա—, ճիտը ծոկելով կմկմաց կուրղինը:

— Ասենք Աստծուց չվախեցար. բա էնքան մեռելներից էլ չվախեցար:

— Թո-թո-թողութիւն էրա—, նորից թոթովեց կուրղինը և գլուխը բոլորովին քաշ արեց կրծքին:

— Սրան հայեցէք—, երեսը դէպի ամբոխը դարձնելով շարունակեց երէցը. — գիշերը մունտառ մեռելը ծածուկ տանի գերեզմանները թաղէ, յետոյ էլ գայ ինդրէ,

թէ «Թողութիւն էրա»:

— Մեմեղաւոր եմ—, զողզողաց Կուր-
ղինը, և սկսեց դառն հեկեկալ ու արասաւք
թափել. նա այդ ըոպէ խեղճ էր ինչպէս
'ի ծնէ գերի, թոյլ իբրև մանուկ, և նուա-
տացած իբրև ոչընչութիւն:

Քահանան տեսաւ նրա արասաւքի կաթիլ-
ները, որ յորդ կերպով թափուելով աչքերից
այտերի վրայով գլորուում էին ներքև: Այդ
երևոյթի առջև նա զգացուեց, խղճաց Կուր-
ղինին և խօսակցութեան տոնը փոխելով գա-
ռաւ.

— Իհարկէ մեղաւոր ես. մեղաւոր ըլ-
լիլդ նրանով երեցաւ, որ Աստուած պատի-
ժըդ Ինքը ուղարկեց, լայեղ անգամ չարեց,
որ մարդիկ գնային մոռնառ մեռելդ աե-
ղէն հանէին, շունը զրկեց հանելու... Հիմի
աեսա՛ր որտեղ է Աստծու դատաստանը...

Այդ խօսքերի մէջ այնքան դառն վի-
րաւորանք և արհամարհանք էր գտնուում Կուր-
ղինը, որ վեր էր ամեն աեսակ վշախից ու
նեղութիւնից. այդ անպատուութեան առաջ
նա ուզում էր փղձկալ, թափել սրտում կու-
տակուած դարդը և լճացած վիրաւորանքը,
սակայն քանի որ ասողը երէցն էր, Քրիս-

տոսի փոխանորդը, ի՞նչ պատասխան տար.
չէ՞ որ նա աւելի լաւ էր հասկանում Աստ-
ծու խորհուրդը, քննել է երկնքի ու գեա-
նի երեսը, ուրեմն էլ ինչպէս վիրաւորուէր
իզուր և բողոքէր անտեղի, քանի որ տէր-
աէրը չէր ասում անձնական հաշիւներից,
այլ Աստծու կողմից, պաշտօնից. պաշտօն,
որ նրան 'ի վերուստ էր տրուած և սուրբ էր...

«Ո՛չ, տէրաէրն իրաւունք ունի, ես եմ
մեղաւորը», շնջաց նա և նայեց երէցի ե-
րեսին, տեսաւ նրա մեղմացած դէմքը, զրա-
նից սիրտ առած դառաւ.

— Տէրտէր ջան, ախր ես էլ մարդ եմ,
հօ ոտքի տակի հող չեմ. ես էլ բան կզգամ.
մէկ ինձ էլ հարցրու, իմացիր դարդս ի՞նչ է,
ետև բարկացիր... Ախր ես էլ հէր եմ, ի՞նչ
էնեմ, ի՞նչպէս չէրուիմ, որ սա վրայ վե-
ցերորդ երեխան է, դարձեալ մեռած կծնի,
ոչ կնունքի կհամնի, ոչ էլ հայ-քրիստոնէի
թաղման կարժանանայ... Որդիքս ամեն մէ-
կը մի կողմ եմ թաղել, իսկի հիմի տեղերն
էլ չգիտեմ, թէ սրը որտեղ եմ գցել... Քա-
նի որ միտքս կընկնին՝ քթիս ծակերէն մու-
խը գուրս կուզայ... Որ սաղ էին մնացէ,
հիմի վեց մանչ գաւակի տէր կըլլէի, օջախս

կէննար, ժամանակին մենք էլ մեծ օջիւի
անուն կհանէինք: Ասի էս մի աղէն տանիս
գերեզմները թաղեմ, գուցէ դրանով մեռած
երեսայ ծնելու առաջն առնիմ. գուցէ դրա-
նից յետոյ երեսաներս կենդանի աշխարք
գան... Թողութիւն էրա... Մեղսւոր եմ...
կինդրեմ. մի բարկանայ, մի անիծէ... թէ
չէ ընկերս—Սառան հիւանդ է, իմանայ ա-
նէծք ու բարկութիւնդ, տամլայ կբերէ
(կաթուած լինել)... հազիւ վերջացրեց նա
և արտասուքի մէջ խեղզուած չոքեց նրա
առջև:

Քահանան այդ լսածի և տեսածի առջև
մնաց քարացած. նա կասես առաջին անգամ
էր տեսնում գեղջուկ ծնողի մեծ ծով դար-
ձած վիշաբ իր օջախի և գաւակների վե-
րաբերմամբ. այդ բոպէ կուրդինը նրա առջև
մի կատարեալ կենդանի գիրք էր, մարմնա-
ցեալ վիշա, որ տեսնում էր և շոշափում.
Նա բարկութիւնից սթափուէ, մեղմացաւ,
կարեկցեց և ձեռք քնքուշօրէն դրեց նրա գլու-
խին:

Այդ երևոյթից զիւղացիք սիրտ առան
և չորս կողմից վրայ բերին.

— Թողութիւն էրա, աէր-հայր, թո-

ղութիւն էրա, մենք էլ կինդրենք. մի սխալ-
մունք է, եղել է. մեղք է. նայիր, մի սահ-
թուայ մէջ խեղճը առջևդ ինչպէս աղի պէս
հալաւ:

Տէր-Մխիթարը խօսող հայեացքով նա-
յեց ամբոխի երեսին ու դառաւ.

— Լաւ, կներեմ. բայց իմ ներելով ինչ
կլինի, քանի որ մեղքը սրբուած չէ. վեր-
ջապէս մենակ հօ էդ մեղքը չէ, որ ձեր
վզին ծանրացել է. էլի ինչքան մեղքեր
կան...

Ամբոխն իսկոյն հասկացաւ, թէ Տէր-
Մխիթարը դրանով ինչ էր ուզում հասկաց-
նել, ինչ բանի էր ակնարկում. բայց նոր
մէկից խօսելու և յուզուելու տեղիք չտալու
համար լռեց:

Սակայն Տէր-Մխիթարը ուշադրութիւն
չդարձնելով նրանց լուրթեանը նորից բռնկեց.

— Իհարկէ, էդպէս կլինի. էս քանի
տարի է ասելով բերանս մտզ բուսաւ, թէ
էս գերեզմանատուն է, հօ թուրքի գոռ չէ,
որ թողել էք առանց պարսպի. էլ գառ, էլ
հորթ. էլ եզ, էլ կով. էլ ձի, էլ ջորի. էլ էշ,
էլ գոմէշ. էլ շուն, էլ գէլ. էլ կատու, էլ
մուկ. էլ չգիտեմ ինչ հօրս ցաւը ասես, որ

վրայով չեն անցնի. եկէք միքանի սէլ քար
 թափենք, պարիսպ շինենք. չեղաւ-չեղաւ...
 Էնքան չարիք սոր, բանն էստեղ հասուցիք,
 որ շներն սկսեցին գերեզման փորել, մեռել
 հանել... Պարիսպ որ ըլլիր, հօ էս փուշը
 իրեն մունտառ մեռելը չէր կարայ տանի
 թաղէ, որ շունն էլ ետեից դնար հանէր...
 Տեսէք, երկու սրբապղծութիւն միասին կա-
 տարուեցին, մեզի մեղքի մէջ կորուցին. դրա
 յանցանքը սեմն է... Իհարկէ ձերը: Հիմի էլ
 կայնել էք, կասէք, «Տէր-Մխիթար, թո-
 դութիւն էրա»: Տէր-Մխիթարն ինչ էնէ.
 գլուխը սր քարին տայ, քանի որ էս տեսակ
 բաներ կտեսնի, ինչպէս թողութիւն տայ:

Այդ ժամանակ մի սպիտակ մօրուքով
 ծերունի, որ երկար ժամանակ հեռուում
 նստած լուռ դիտում էր, ցուպի օգնու-
 թեամբ առաջ շարժուեց ու ասաց.

— Տէր հայր, մեռնիմ օձեալ կարգիդ,
 բոլոր ասածդ իրաւ է, բայց բարկութիւնդ
 աւելորդ: Ճշմարիտ է, մեծ մեղքը մերն է,
 որ մինչ օրս գերեզմանները թողել ենք առանց
 պարսպի, բայց հիմա, որ էս փորձանքը պա-
 տահեց, խօսք ենք տալիս, որ աշունը գա-
 լու պէս անպաճառ շինենք:

Ծերունու խօսքերի վրայ քահանայի
 դէմքը փայլեց մի անհուն ժպիտով. շրթունք-
 ներին կասես վարդ բացուեց, բերանում
 երևացին մարգարիտներ: Անհուն ուրախու-
 թեամբ հարցրեց.

— Հաստատ խօսք էք տալիս:

— Հաստատ—, միաբերան գոռաց ամ-
 բոխը:

— Էն կանաչ մեռճնը:

— Էն կանաչ մեռոնը—, կրկնեց ամ-
 բոխը:

— Էն կարմիր աւետարանը:

— Էն կարմիր աւետարանը:

— Դէ որ էդպէս է, ես էս մարդուն
 կներեմ, դուք էլ ձեր խոստումը մտքերդ
 պահեցէք: Դէ, որդի, վեր կաց. կներեմ.
 Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ:

Կուրդինը նրա աջը համբուրելով վեր
 կացաւ չոքած տեղից:

— Միայն միւս անգամ, թէ որ կնի-
 կրդ էլի մեռած տղայ բերէ, չհամարձակուիս
 տանելու գերեզմանները թաղելու:

— Ո՛չ, չեմ տանի—, աչքերը ներքև
 խոնարհած հազիւ արտասանեց կուրդինը:

— Դէ, մնաք խաղաղութեամբ—, դառ-

նալով դէպի ամբոխը հրաժեշտ սուեց քահանան և հեռացաւ.— հն, էլպակ, իրիկունս զանգերէն առաջ գնա բուրվառն ու խաչը ժամէն բեր, ես էլ մաշտոցս կառնիմ, երթանք մուսառած գերեզմանները սրբալուայ էներք, էնդից գնանք ժամ ասենք:

— Ծառայ եմ սուրբ կարգիդ—, ձեռքը սրտին տարաւ էլպակը և հետեեց քահանային:

— Ո՛վ վէ, անճախ պրծանք—, խորը շունչ քաշելով վրայ բերին միքանիսը:

— Շատ էր բարկացէ, համա էսպէս հէջ չէր բարկացէ. էս անգամ իստակ թուրքի մոլլա էր կարէ:

Երէցի գնալով Կուրդինը մի փոքր թեթևութիւն զգաց, սակայն այդ թեթևութիւնը ինչոր խաբուսիկ, շինծու թուաց նրան. նա զգաց, որ իր տանջանքը ոչ քահանան էր, ոչ էլ նրա յանդիմանութիւնը, այլ մի ուրիշ բան, որ ուրուրի պէս իր սուր ճանկերը խրել էր նրա սիրտը, ծակում էր, ուտում էր...

— Դէ գնան Կուրդին ջան, գնան բալամ տուն. շատ մի միտք էնէ. Աստուած դարդն ու ցաւը մեզ համար է ստեղծէ. պիտի տանինք, ինչ կարանք էնէ. գնան տուն—, գորովալի կերպով, բայց կասես սիրտ ծակող

տոնով միտք յայտնեց ծերունին և խանդակաթ նայեց նրա երեսին:

Այդ խօսքերի վրայ Կուրդինը փոխանակ մխիթարուելու, աւելի վիրաւոր և արհամարհուած զգաց իրեն...

«Դարդն ու ցաւը մեզ համար է, ի՞նչ պիտի անենք»... խօսքերը ծակում էին նրա ուղեղն ու սիրտը... Եւ չգիտէր, չէր կարող հասկանալ նա, թէ ինչո՞ւ այդ դարդից ու ցաւից իրեն աւելի շատ բաժին էր հասած, քան մի ուրիշին, մինչև անգամ շատ շատերին, նոյն իսկ նստած ամբոխին, որոնք աշխարհի դառնութիւնների նմուշը շատ քիչ էին ճաշակել...

Եւ նա զգաց իրեն կատարելապէս մենակ, անտէր, թշուառ, անզաւակ... Ու այլ ևս չկարաց իրեն պահել, երեխայի պէս բարձրը հեկեկաց, դառն հեծկլտաց, խոկաց իրեն շրջապատող դառն վիշտը, արտասուքը հեղեղի պէս վազեցրեց աչքերից և դո՛ղ-դո՛ղ քայլերն ուղղեց դէպի տուն, իր սառն յարկի տակ, քուրսու քով նստած, չորացած, կուչ եկած Սառայի մօտ իր խորունկ դարդն ու դառն վիշտը սղբալու...

Մ Ա Գ Ն Ի Ս

(Նուէր պ. Ղազ. Կայալեանին)

I.

Անպատեմբեր-հոկատեմբեր ամիսները որ վրայ էին հասնում, վառարան շինող Գաբրիէլի սունը դառնում էր կասաբեալ սրբի դուռ. պատուէրները աեղում էին իրար ետեից և Գաբրիէլը չգիտէր սրին հասնէր:

— Վարպեա, վառարանը քանդուել է, հարկաւոր է նորոգել. խնրեմ վաղը գաք շինէք:

— Վարպեա, շինութիւնը վերջացրինք, վառարանը մնացել է դնելու. խնդրեմ գաք:

— Վարպեա, վառարանը ծախ է տնում:

— Վարպեա...

— Ձեմ կարող գալ, չէ. գործ շատ

ունիմ, ուրիշը տարէք:

— Ուրիշ վարպեա չենք ուզում, քեզ ենք ուզում:

— Ես շուտ չեմ կարող գալ. գործս շատ է. կուշանամ:

— Վնաս չունի, թող ուշ լինի, միայն թէ եկ:

— Թէ փողի բան է, տաս:

— Ո՛չ, փողի բան չէ. ժամանակ չունիմ, հասկանա՞նք էք, ժամանակ. (մինչև ձեր գալը պատուէրներ շատ եմ ստացել) չեմ կարող հասցնել:

Սակայն ոչոք չէր համաձայնում, որ ուրիշ վարպեա կանչէր. «Թող քիչ ուշ լինի, միայն թէ Գաբրիէլի ձեռով լինի»:

Գաբրիէլը, Գաբրիէլը. այնքան շնորհալի էր վառարան շինող Գաբրիէլը: Բայց ինչ արած, որ այդքան շնորհալիութեան հետ նա ունէր մի մեծ պակասութիւն՝ խմում էր: Երբ նրա խումը գալիս էր, վառարան շինել չէ՛ բռնելով որ ոսկի բաշխէին, աչքին չէր երևայ. նա պէտք է իրենն ախէր. մի լաւ պէտք է կոնծէր, մի-երկու օրով արբած մնար, ապա թէ ծանր գլխով գործի գնար:

— Այ վարպետ, հէջ բան որ չէ, ափսոս է քեզ. մէկ նայիր, ինչ ես դառել: Ինքզիքդ շէնքով-շնորքով մարդ, սաղ քաղաքին յայտնի, ամեն տեղ անունդ կխօսին... ինքզիք էդ տեսակ խմին գերի: Էդ զահրումար խմեն ինչ է, որ չես կարող վազ գալ. ա՛մօթ չէ՛ք—, մի անգամ առաւօտեան պատահելիս նրան յանդիմանեց իր քաւորը.— մի մտածիր, անաշէն, ինքդ կնոջ ու երեխաների տէր, հասակդ յիսունին մօտիկ... ջանիլ էլ չես, որ ասեմ, թէ անձիդ չես կարող աիրել. ափսոս չէ քեզ, որ զինեսնէրըն ես քաշ գալիս, ու էնտեղից շատ անգամ քեզ ձեռքերի վրայ են տուն բերում... Էդ հալա հերիք չէ, կօշիկդ չարժողն էլ վրէկ խօսի... Ափսոս...

Քաւորը մինչդեռ խօսում էր, Գաբրիէլը գլուխը քաշացնում էր:

— Ասան, շիտակ չէ՞ ասածս:

— Շիտակ է, քաւոր ջան, շիտակ—, գլուխը բարձրացնելով հազիւ լսելի ձայնով խօսեց Գաբրիէլը:

— Նայիր, երեսիդ գոյնը կասես մեռելի գոյն լինի, էնքան որ խմելուց գալիս գեղեղնել է. եթէ ինքդ քեզ չես խղճայ,

գոնէ մանրութաշորիդ խղճա, կնոջդ խղճա, Աստուած ունեցիր:

— Լաւ ես ասում, քաւոր ջան, լաւ:

— Լաւ ասելուցս ինչ օգուտ. աշխրբի երեսին լաւ բան շատ. մեզի՞ ինչ. մեր ձեռքն ինչ կընկնի. դու կատարելն ասան:

— Կատարելը—, ինքնաբերաբար արատասնեց Գաբրիէլը,— ինչ կատարել:

— Չխմես:

— Չխմեմ, հը՛, չխմեմ—, ինքն իրեն այս անգամ հարց տուեց Գաբրիէլը և ընկաւ պատասխանի ետեից, թէ ինչպէս չխմէր. կամ կարճ էր արդեօք չխմել:

— Այո, չխմես. ինչ, դժուար բան է:

— Դժուար չէ. ինչի՞ է դժուար:

— Դէ որ չէ, էլ ի՞նչ:

— Լաւ կլինի, քաւոր ջան, էլ չեմ խմի—, վճռական կերպով խոստացաւ Գաբրիէլը:

— Հաստատ խօսք ես տալիս:

— Հաստատ—, աչքերը թարթելով և գլուխը շարժելով ձայնեց Գաբրիէլը.— հաստատ քաւոր ջան, հաստատ:

— Տես, սանահէր, խօսքիդ տէրը լիսիս, էլ չխմես, թէ չէ էլ անունդ չեմ տայ:

— Էն գրկած մեռոնդ վկայ:

— Լնա:

Քաւորը խիստ ուրախացած, որ Փարբրիէն այլ ևս խմելու չէր, Փաբրիէն էլ խիստ ուրախացած, որ քաւորը պատճառ դարձաւ իրեն այլ ևս չխմելուն՝ իրարից գոհ բաժանուեցին:

II.

Երեկոյեան դէմ էր: Փաբրիէյը գործը վերջացրած վերադառնում էր տուն: Քաւորի խօսքերը դեռ նրա ականջումն էին: Նա մեծ հրճուանքի մէջ էր, որ խօսք էր տուել կնքածօրը և առաւօտից մինչև երեկոյ կարողացել էր չխմել: Դա հօ կատարեալ յաղթութիւն էր: Փաբրիէն այնքան էր ուրախացել դրանով, որ մի վառարանի փոխարէն կասես երկուսը շինած լինէր:

«Այո՛, այո՛, լաւ է ասում քաւորս. խմելն ինչ բան է. մեղք եմ. եթէ ես մեղք չեմ, կինս ու որդիքս են մեղք. սրանից յետոյ էլ չպիտի խմեմ. տես, մի օր չխմեցի, ինչ եղաւ, հօ չմեռայ... մանաւանդ որ քաւորիս խօսք եմ տուել»:

Նւ շարունակում էր ճանապարհը:

Նրա տունը գտնուում էր քաղաքի ծայրում, մի թմբի գլխին, որի ծխնելոյղից բարձրացող ծուխը երևում էր հեռուից:

Փաբրիէն արդէն մօտեցել էր տանը, հարկաւոր էր անցնել էլի մի 100 քայլ, և նա արդէն տանը կլինէր. բայց այդ 100 քայլ տարածութեան վրայ, ճանապարհից քիչ ներքև, կար մի օղետուն, ուր սովորութիւն էր արել նա ամեն երեկոյ անց կենալիս մտնել, մի-երկու գաւաթ կոնծել, վերջաբանն անել ու գնալ տուն:

Նա արդէն հասել էր այդ օղետան դիմաց, որ ստամոքսի մէջ ինչ որ բան զգաց. կասես այնտեղ մի բան շարժուեց, մի ինչ որ պահանջ առաջ եկաւ, և կարծես մի բան ըստ երևոյթին նրա մարմինը քաշեց դէպի օղետուն:

Փաբրիէյը քայլերը դադարացրեց. մի ըստէ կանգ առաւ, զլուխը պտտացրեց, ձեռը տարաւ ճակատին, շփեց ու մտածեց.

«Ո՛չ, ես քաւորիս հաստատ խօսք եմ տուել. չպիտի խմեմ. հարկաւոր չէ. դառնամ». մտմտաց նա և բարձրաձայն ինքն իրեն հրաման արձակեց.

— Գնա՛ Փաբրիէյ, առն՛ջ անցիր. ու-

ղիզ գնա. չծռուխ, գնա —, և զինուորի նման գցելով քայլերը անցկացաւ փորձանքոտ տեղից. բաւականին հեռացաւ. ապա ետ նայեց, տեսաւ, որ արդարեւ անց էր կացել օղետան դիմացից. խիստ ուրախացաւ իր այդ յաղթութեամբ, ոգևորուեց իրանով, խնդաց ու կանչեց.

— Կեցցես Գաբրիէլ, կեցցես, որ կարողացար խօսքիդ հաստատ մնալ, օղետուն չմանել, չխմել. կեցցես, որ էգպէս է, արի գնանք ես քեզ պատիւ տամ...

Ու քայլերը նորից ուղղեց դէպի օղետուն:

Հ Ո Ղ Ի Յ Կ Ո Ւ Ր Ս

I.

Դիւին-դօժ... դիւին-դօժ...

Յամբ և զանգաղ զօղանջում էին եկեղեցու զանգերը և յայտարարում ննջեցեալի յուղարկաւորութիւն:

Մեռնողը Տէրաէրանց Աւետիսի կիսն էր, Սուբունը, որ իրեն ետեից երկու գաւակ թողնելով որբ, մատաղ հասակում գնում էր դէպի յաւիտենական ոչընչութիւն:

Մեծ էր Աւետիսի վիշտը, որ զրկուելով իր անգուգական ամուսնուց, իր գաւակներով մնալու էր անխնամ:

Չոր դիակը գերեզման իջցնելուց յետոյ Աւետիսը մի բուռը հող ածեց Սուբունի երեսին և զող-զող քայլերով մեռածի նման դառաւ տուն:

Անցան տխրութեան առաջին գառն օ-

րերը. մարդիկ շարունակեցին իրենց սովորական կեանքը, բայց չանցաւ Աւետիսի կսկիծը. նրա վրայ այնքան ծանր էր ազդել կնոջ մահը, որ նա կսկիծի տակ չորացել, կուչ էր եկել: Եւ ամեն անգամ երբ նա նայում էր իր գաւակներին, տեսնում էր նրանց անփայլ դէմքերը, անխնամ մնալը, ընկնում էր մաշող մտածմունքների մէջ:

Տունը մնացել էր վերանայ, ինքը մենակ, առանց ընկերոջ. այլևս չկար այն ձեռքը, որ կարէր-կարկատէր, լուանար-մաքրէր, եփէր-թափէր, հոգար խնամէր. թէև Սուբունի ազգականները փոխնէփոխ գալիս էին նրա տունը հոգում, կառավարում, սակայն նրանք կարծես, այն համն ու հոտը չունէին, ինչ Սուբունը: Իրերն իրենց տեղը չէին, կերակուրն անհամ էր, հոգացողութիւնը թերի, ամեն ինչ անդիւր, անախորժ... Որդիքն արդէն սկսել էին կամաց-կամաց անկարգանալ, չէին լուանում ձեռքերը, երեսները, երեկոնները կելտառ ոտքերով մըտնում էին տեղաշոր*), պատաստում էին

*) Գիւղում երեխաները ամբողջ օրը բուրդով են. երեկոնները տեղաշոր մանկուց առաջ լուանում են ոտքերը, պատկում անկողին:

շորերը, այլևս չէին լսում իրենց հօրը. մի խօսքով ամեն ինչ ընդունել էր ուրիշ կերպարանք:

Այդ դրութիւնն աւելի ծանր թուաց Աւետիսին, երբ նա մի անգամ հանեց կնոջ անդկից նրա հայելին, նայեց դէմքին, տեսաւ. — աչքերը փոս ընկած, երեսին սպիտակ մազեր, շապիկի օձիքը խիստ կեղտոտ... Եւ այդ բոպէ երբ ետ դառաւ տեսաւ երեխաների կեղտոտ տեղաշորը անկարգ դետին թափած, արտասուքն առաւ աչքերը, սիրտը մըմուսաց ու շրթունքը կանչեց.

— Ախ, Սուբուն, Սուբուն, սրտեղ ես. մէկ աչքդ բաց, տես Աւետիսդ ինչ հալի է—, ու սկսեց աչքերից առատ արտասուք թափել: Այդ բոպէ նա լիովին զգաց իրեն միայնակ, ինչպէս ծաղիկը անապատի մէջ:

Նրա սիրտն արդէն շատ էր լցուել. ուզում էր ասել, պատմել այնտեղ կուտակուածը, թափել մէկի առաջ, սակայն չկար այդ մէկը, որ նրա հետ կիսէր իր տխրութիւնն ու ուրախութիւնը, հոգսն ու կսկիծը, սաքացներ կունակը. այդ մէկը թուել-գնացել էր, իրեն թողել էր մէն-մենակ:

Աւետիսն իրեն զգում էր ինչպէս մի

Թեանի թռչուն, որ ոչ կարողանում է թռչել, ոչ էլ սատկում է... Դա հօ կէս ման է...

II.

Տէրաւերանց Աւետիսն յայտնի էր իրենց գիւղում ինչպէս լաւ օջախի տէր, լաւ մալ ու դէլվաթ ունեցող մարդ. նա յայտնի էր մանաւանդ իր բարի և հանգարդ բնաւորութեամբ. և այդ էր պատճառը, որ ողջ գիւղը ցաւակից էր նրա կորստեան, յանձին նրա կնոջ:

— Ափսոս, խեղճ աղայ—, կանչում էր մէկը,— ինչ կին կորցրեց:

— Քանդուեց խեղճի տունը—, աւելացնում էր երկրորդը:

— Դէ թող պսակուի, գիւղի մէջ էսքան այրի կին կայ, մէկին թող ուզէ, ինչէ՛ կսպասէ—, վրայ էր բերում երրորդը:

Եւ ամեն մէկը անկեղծ ցաւակցելով կասես մի տեսակ պարտականութիւն էր զգում Աւետիսի բաղդաւորութեան մասին հոգալու:

Միւս կողմից հետզհետէ մօտենում էր Աւետիսի այրիանալու տարին. շատ այրի

կանայք աչք ունէին նրա վրայ. շատերն էին ուզում այդ միակ, բարի և լաւ մարդու հետ իրենց կեանքը կապել:

Սակայն ուրիշ էր Աւետիսի սիրտը. նա Ա... քաղաքում տեսել էր իր ծանօթ Բագրատի քրոջը, Սարվիին, որ իր նիստուկացով, պատրաստած թէյ ու ճաշով, պահած տուն ու տեղով խիստ գիւր էր եկել նրան. և ամեն անգամ երբ նա քաղաք էր գնում, յաճախում էր Բագրատի տուն, նստում փափուկ օթոցների վրայ, մաքուր թէյ խմում, կամ համեղ ճաշ վայելում, զգում էր իրեն կատարեալ երջանկութեան մէջ:

«Տեսար կեանքը. ապրիլն էդ տեսակ կլինի. մենք էլ պիտի ըսենք թէ կապրինք. մեր ապրածը կեանք չէ, կատարեալ իշու տանջանք...»

Եւ այժմ երբ նա այրի էր, ազատ, աւելի շատ էր զբաղւում Սարվիով, քան առաջ: Նա շարունակ յիշում էր այն դէպքը, երբ նա կնոջ մահուանից յետոյ առաջին անգամ գնաց քաղաք, Սարվին խիստ սիրալի, խիստ էլ նազանի մօտեցաւ նրան, խանդակաթ նայեց նրա աչքերի մէջ և կա-

րեկցօրէն թողապիս տուեց, իր հայեացքը խաղացրեց նրա աչքերի մէջ և այդ նայուածքով կարծես ասաց.

«Անկեղծ ցաւում եմ քեզ պատահած դժբաղդութեան և պատրաստ եմ օգնել...»

Այդ խօսուն հայեացքը այդ ըոպէից մխուեց Աւետիսի սրտում:

Դրանից յետոյ երբ նա շատ անգամ միայնակ էր մնում ու խորը անձնատուր լինում իր մտքերին, այսպիսի հարց էր տալիս իրեն.

«Ինչո՞ւ համար էն տեսակ չանեմ, որ սրանից յետոյ մարդավարի ապրիմ. աշխարհ մէկ եմ եկել, հօ մէկ էլ գալու չեմ»... ու նրա միտքը գալիս կանգ էր առնում Սալվիի վրայ: Սալվին արդէն մի տեսակ նախազուռն էր հանդիսանում նրան իր ցանկացած երջանիկ կեանքին հասնելու:

Աւետիսը տակաւին այդ երեքուող, բայց հետզհետէ հասունացող դրութեան մէջ էր, որ առաւօտ վաղ նրա մօտ հիւր եկաւ Սալվիի եղբայր Բագրատը: Նա ձիուց իջնելու պէս թէյ ուզեց: Բայց Աւետիսի կնոջ ազգականներից դեռ ոչ ոք չէր եկել, և թէյ պատրաստող չկար: Բագրատը նայեց Աւե-

տիսի երեսին ու դառաւ.

— Աստուած ողորմի հոգուն, Սուբուն քրոջս մեռնելէն ետև տանդ մէջ ո՞չ մի կարգուկանոն չէ մնացէ: Էս տարին եկաւ անցաւ, հալա դու դեռ պիտի պսակուիս: Ինչի՞ կսպասես չիտեմ: Թէ քեզի չես խրդճայ, գոնէ երեխաներիդ խղճա:

— Լաւ կասես, Բագրատ ջան, խելօք խօսքին ինչ կարամ ասէ:

— Դէ որ լաւ կասեմ, էլ ի՞նչ կմտածես:

Աւետիսը մի քանի վայրկեան լուռ նայեց նրա երեսին ու ցածր խօսեց.

— Կմտածեմ. էն որ պսակուիլ է, էն տեսակ մի կին առնիմ, որ կեանք տեսնիմ: Բագրատը մի-երկու ըոպէ մտախօհ նայեց նրա աչքերին ու հարցրեց.

— Ո՞վ է էդ կինը, որ կեանք տեսնիս: Աւետիսը լռեց:

Բագրատը որ մինչ այդ սակաւ ինչ կասկածում էր, մտքի մէջ խօսեց. «ճ, ասել է սխալուած չեմ». ու դարձեալ հարցրեց.

— Հ՞մ. ո՞վ է:

— Էհ, ինչ ասեմ. էն որ ըլլելու բան չէ:

— Չըլլի՛ Սալվին է—, երեսը պատ-
նեց Բագրատը:

— Այո՛—, հազիւ լսելի ձայնով շշնջաց
Աւետիսը, և դէմքը շուռ տուեց միւս կողմ:

— Թէ՛ Սալվին կուզէ, ես հակառակ
չեմ:

Այդ խօսքերը Աւետիսի համար կատա-
նեալ աչքալոյս էին: Նա զգում էր, որ Սալ-
վին իրեն մերժելու չէր:

III.

Բագրատի և Աւետիսի խօսակցութիւ-
նից երեք ամիս յետոյ Սալվին արդէն գիւ-
ղում հարս էր, Աւետիսի կինը:

Պսակուելուց յետոյ, երբ Սալվինի հա-
մար անցան սկզբի դարիք օրերը ու օտար
սպաւորութիւնները, նա սկսեց կամայ-կա-
մաց իրագործել այն ամեն մտածածներն ու
ծրագրները, որ առաջուց խորհել էր:

Նա սկսեց մանուկներից մաքուր լուաց
նրանց վրայ-գլուխները, խուզեց Տրդատի
գլուխը, հիւսեց Սոֆիկի ծամը. նրանց նոր
ձևի շորեր կարեց հազրեց, ապա փոփո-
խեց մարդու շորերը, հագնիլ տուեց նեղ

շալուար, կոճկած կրծքով արխալուզ, օտ-
նաման, շապխա: Աշնան դէմ փոխել տուեց
օդայի ձևը. ծածկը դարձրեց հարթ, ձե-
ղունաւոր, փողոցի վրայ բաց անել տուեց
լուսամուտ. իսկ տան սովորութիւնները,
նիստուկացը, կերուխումը հարս գնացած
օրից արդէն փոփոխած էր:

Այդպիսի փոփոխութիւնները խիստ աչ-
քի էին ընկնում քաղաքից հեռու նստած
գիւղին, շատ էլ զրաւիչ:

— Ախշի Դիւպար:

— Հա:

— Հէչ գնացել ես Տէրտէրանց Աւե-
տիսի տուն.

— Չէ:

— Հըլը գնաս, խելքդ գլխէդ կերթայ:

— Ի՞նչ կայ որ:

— Մեակամ չիտես. էնպէս նոր տուն
է սարքէ, որ նես մանիս, բերանդ բաց
կմնայ:

— Շիտա՞կ կսես:

— Հաղորթ:

— Ի՞նչ տեսակ է. մէկ պատմէ:

— Օդայի միջի փոռածքը, կակուխ
մինդարները, շարած բարձերը, բարձերս

վրայ քաշած հարշիան, օդայի միջի սեղանը, աթոռքները, պատէն քաշած հայլին, որ սաղ երեսդ մէջը կերեայ, մեծ լամպը, պատերուն կպցրած պատկերները, սամավարը, չայի սարքը, էլ ես ինչ գիտեմ, որ մէկն ասեմ, նես մանիս, բարեդ կմոռանաս: Առաւօտ-իրիկուն էլ չայ կխմեն:

— Էրնակ էդոնց:

— Էրնակ ըսիր ու պրծար: Մենք էլ պիտի ըսենք, թէ աշխարք ենք եկէ, կեանք կտեսնինք: Կեանքը քաղքցոցն է:

Դիլպարը մաշող նախանձից ոչինչ չզըանելով ասելու՝ ծանր ախ քաշեց և մատը օծիքից ներս տանելով վիզը քորեց:

— Գիտես Դիլպար, էդ բոլորը քաղքէն է հետը բերէ. աղբէրն է ջէհէդ դրէ:

— Էրնակ էդպէս բրոջը—, նորից հառաչեց Դիլպարը և շալակելով ջրով վեր սափորները հեռացաւ տուն:

IV.

Անցնում էին օրերն իրար ետևից: Նոր սկսած կեանքը քանի գնում աւելի և աւելի

ընտանի էր դառնում Սալվիի, մանաւանդ Աւետիսի համար: Աւետիսն ուրախ էր, որ դռել էր իր սրտի ուզածը, իսկ Սալվին 33 տարի տանը նստելուց յետոյ ճաշակելով, ամուսնական կեանքի քաղցրութիւնը, խիստ գոհ էր, որ դռել էր անկախ մարդ, բարի և հանգիստ ամուսնու կին: Մի բան, որ Սալվին խորթ էր, դա գիւզն էր իր սաղակալի միապաղաղ կեանքով. սակայն նա յոյս ունէր այդ էլ մի կերպ կարգի դնել. միայն հարկաւոր էր համբերել և սպասել:

Մինչ այս մինչ այն Աւետիսն արդէն կալը կալսել, հատիկն շտեմարանել, դարմանը մարապը կրել պրծել էր, տուն էր քաշուել սպասելու մինչև գարնան գալը, որ նոր մէկից սկսէր իր դաշտային աշխատանքը:

Դուրսն արդէն աջ ու ձախ փչում էր սառը քամին, յաճախ հետը ընկեր ունենալով անձրեկն, որ իր կաթիլները ցայտեցնում էր այս ու այն կողմ: Հեազհետէ գեղնում էր բուսականութիւնը, մերկանում դաշտը, չորանում խոտը, խամրում ծաղիկը, լուսւմ թռչնիկը, նուազում առուակը, փոքրանում գետակը, սպառուում աղբիւրը, ամեն ինչ նուազում, թուլանում, խեղճանում

և ճարահատեալ ընկնում քնի կամ մահուան գիրկը:

Կանգ առաւ և Տ... գիւղի կեանքը, տեղի տալով ձմեռային թփրած, անգործ օրերին:

Սալվին առնիլ տուեց ամուսնուն երկաթէ վառարան, որ օրը 2-3 անգամ վառում էր, նստում կողքին, տաքանում և սիրալի խօսում:

Մի օր էլ նոյնպէս, երբ մարդ ու կին նստած վառարանի կողքին, վառարանի վրայ պատրաստած թէյն էին խմում և զրոյց անում, Սալվին մի նազանի հայեացք ձգեց Աւետիսի երեսին ու դառաւ.

— Աւետիս, հոգիս, կուզե՞ս, որ միշտ էսպէս հանգիստ և լաւ կեանք անցկացնես:

— Ուզեցն էլ խճաք է:

— Որ կուզես, էն ժամանակ ինչ որ կասեմ, արա՛:

— Ի՞նչ է ասածդ:

Սալվին միքանի վայրկեան նայեց ամուսնու երեսին, ճօճուեց տեղում, դէմքին մեղմ ժպիտ խաղացրեց ու ազդու եղանակով ասաց.

— Խանութ բաց:

«Խանութ», մտքում կրկնեց Աւետիսը, և իսկոյն չկարաց որոշում կայացնել:

Սալվին լուռ դիտեց նրա մտածկոտ դէմքը և վրայ բերեց.

— Թէ չէ ռանչպարութիւն անելով ի՞նչ պիտի դուրս գայ. գարուն աշխատի, ձմեռ աշխատի. տեսածդ ի՞նչ է, մի կտոր սև հաց, էն էլ կէս-կուշտ, կէս-անօթի. դրան են ասէ, «դառը դատի, դարտակնատի». ի՞նչ կեանք է դա. քամո՛նն, անձրևի՛ն, շոքի՛ն, տօթի՛ն, ցրտի՛ն, ցեխի՛ն, աշխատի ու անվերջ, անօգուտ աշխատի...

Աւետիսը կնոջ այդ խօսքերի վրայ պատկերացրեց իր 25 տարուայ ծանր, աշխատաւոր կեանքը, որ արդարև այդքան երկար և ձիգ տարիների մէջ հանգիստ և ուրախ օր չէր տեսել. այդ կեանքը նրա համար եղել էր անվերջ աշխատանքի մի շարք, առանց կատարեալ բաւարարութեան... իր գոյութիւնը պահպանելու մի յարատև կռիւ... յիշեց ու շշնջաց.

— Շիտակ, որ «դառը դատի, դարտակնատի»:

— Որ էդպէս է, էլ ի՞նչ...

— Ի՞նչ անեմ:

— Ըշարը կասեմ խանութ բաց:

— Խանութ: Ինչո՞վ:

— Մալդ (խաշինք) ծախէ. մա իդ գնով:

— Ապա ուանչպարութիւն ինչո՞վ սնեմ:

— Ռանչպարութիւնը թող:

«Մալս ծախեմ, ուանչպարութիւնը թող-
նիմ»... մտքի մէջ կրկնեց Աւետիսը, մտո-
րաւ և առանց պատասխան տալու մտաւախ
նայեց շուրջը, ինքն էլ չիմանալով ինչու:

— Ի՞նչ շատ միտք արիր:

— Միտք անելու բան է - , պատաս-
խանեց նա և նորից լռեց:

Սակայն երբ սկսուեց ձմեռային անգործ
երկար կեանքը, Մալդին աւելի և աւելի
հաւաստիացրեց ամուսնուն այդ ձեռնար-
կութեան մէջ, մինչև որ 'ի վերջոյ նրան
համաձայնեցրեց:

Եւ նոյեմբերի վերջերին խանութն ար-
դէն բաց էր, պլպլան ապրանքները զարակ-
ների վրայ շարած:

Աւետիսն սկսեց առևտուրը. գիւղացիք
դառան նրա յաճախորդները, որոնք սովո-
րութիւն արին ամեն օր գալ խանութ, նըս-
տել, խօսել, նորութիւններ լսել, ծխել, ժա-
մանակ անցկացնել:

Աւետիսն ուրախ ժպիտն երեսին ա-
ռևտուր էր անում, գիւղացոց քաղաքից լսած
բաները պատմում, ոգևորում, ուրախանում,
որ իր կեանքն այդպէս փոփոխութիւն էր
կրել, ինքը նոր կեանք էր սկսել. հանգիստ,
խաղանգ կեանք...

Նրա այդ ուրախութիւնը ծածուկ չէր
մտում Մալդիի գիտողութիւնից. նա մի ա-
ռանձին հպարտութեամբ ժպտում էր ամուս-
նու երեսին և պարծանքով ասում.

— Որ կասէի, «Աւետիս խանութ բաց»,
ախար ես մի բան գիտէի. հիմա տեսար...

V.

Անցաւ ձմեռը: Բնութիւնը մի անգամ
ևս վերանորոգուեց իր կեանքում:

Փչեց հարաւի կենսաբեր հողմը. հալ-
ւեց ձիւնը, խոխոջաց առուակը, փափկեց
գետինը, բսաւ ծաղիկը, գոռաց ամպը, դա-
լարեց դաշտը, բացուեց տերևը, զարդարուեց
թուփը, կանաչեց ծառը, ճուռոկեց թըռ-
չունը, իր լայն թևերով եկաւ գարունը:

Երկրագործը դուրս նայեց խրճիթից,
փնոք տուեց Արարչին, լծեց արօրը, դուրս

եկաւ դաշտ, սուր խոփով պատուեց գետնի կուրծքը, իր սիրուն հատիկն ու յոյսը թաղեց այնտեղ կանաչելու-բսնելու:

Անասունները դուրս թափուան փակ գոմերից նորածիլ խոտի համն առնելու, կենդանութիւն շնչելու: Գառները փռուան կալերը, հորթերը մարգագետինները, մանուկները կտուրները, հաւերը փողոցները, բուրբուրները դուրս եկան իրենց աներից-բներից մայր երկրի կրծքին փռուելու, երկնակամարի կապուտակի տակ տարածուելու:

Այդ բուրբ մէջ Աւետիսն էր, միմիայն Տէրաէրանց Աւետիսը, որ դուրս չեկաւ դաշտ. նա կապուած իր խանթի հետ, նստում էր սեղանափակի ետեր, կամ խանթի դռանը, և կամ մտնում էր սենեակ կնոջ հետ խօսելու, ականջը պահելով դռան՝ յաճախորդի: Բայց չկար յաճախորդ: Սօսակից էլ չունէր, որ ժամանակն սպանէր, զգալի չլինէր իր անգործութիւնը: Նրա ընկերը մնացել էր միմիայն ծխելն ու ծխախոտը: Գիւղում երևացողը երբեմն-երբեմն դաշտից վերադարձող գիւղացիներն էին, որ մի-երկու բոպէ մտնելով խանութ, մի պաշկա թիւթիւն էին առնում ու շտապով հեռանում:

Խանթին կենդանութիւն տուողը հաւերն էին, որ աներես կերպով ներս մտնելով իրենց կտուցի բաժինն էին որոնում: Համարձակ արագողը մարդ չեղած ժամանակ շատ անգամ մտնում էր խանութ և (կասես Աւետիսի ջգրուն) բարձրանում էր սեղանափակի վրայ, երեսը դարձնում դէպի դուռ, թափահարում թեւերը ու յաղթական ձայնով կանչում.

Կնւ-կու-լու-կնւ-նւ-նւ...

— Քշն, անտէր—, կատաղութեամբ վրայ էր պրծնում Աւետիսը և ձեռն ընկածը շարտում նրա վրայ:

Մի օր էլ նոյնպէս նա ախուր նստած խանթի դռանը ծխում էր և աչք պահում յաճախողի, որ մօտեցաւ նրան իրենց գիւղի հարուստ դրացու որդին: Նրան տեսնելու պէս Աւետիսի վրայ ինչ որ վատ, անհասկանալի տրամադրութիւն եկաւ. և մինչ նա սոյգ անսձոյ զգացմունքի մէջ էր, եկողը խօսեց.

— Աւետն ափար, թէ ժամանակ ունիս, հրամմէ Կթանք մեր տուն, հէրս քեզի կանչեց:

— Ինչի՞ ամար կկանչէ, չիտէս—,

անաճ կերպով հարցրեց Աւետիսը:

— Հարկաւոր բան ունի ստելու:

— Հարկաւոր բան, լաւ—, արտասանեց Աւետիսը և դառաւ դէպի կինը.

— Սալվի, խանթին աչք անցրու, մինչև կգամ:

— Լաւ—, գլխով հագիւ նշան արեց Սալվին. և Աւետիսը դնաց:

VI.

Գրիգոր-աղէն, որ գիւղական կիանքի երակից աւելի շատ էր հասկանում յան Աւետիսը, մենակ նստած շարդախում կալիան էր քաշում:

— Բարի աջողում:

— Ասածու բարին, Աւետիս ան. նրստիր—, կողքին տեղ հրամցրեց Գրիգոր-աղէն ու դառաւ.

— Աւետիս ջան, ինչպէս կիանիմ, դու ապրուստիդ հեշտ եղանակը գար. էլ վար ու ցանք անելու չես. հողերու ի՞նչ պիտի անես:

— Տեսնինք ինչ կանեք—, չունենալով մի դրական պատասխան օտեց Աւետիսը:

— Բեր ծախիր:

«Ծախիր»...

Ծածուկ, համը զգացմունքը այդ ըոպէ պարզ կերպարանքով երևան եկաւ նրա մէջ. մի բան կասես նրա սիրտը կծեց, զգացնել տուեց, որ Գրիգոր-աղայի առաջարկութիւնը մի քաղաքավար կողոպուտ էր իրեն համար. և մի բան կասես ներսից սասաց.

«Բոլոր անասուններդ ծախեցիր, մշտապէս զրկուեցիր նրանցից, նայիր, որ հողերիցդ էլ չզրկուիս... ու չկորցնես կեանքիդ հիմքը:

— Ո՛չ, չեմ ծախի:

— Ապա ի՞նչ պիտի անես:

— Ուզող ըլլի՝ երեսը կտամ:

— Երեսը—, հարցական կրկնեց Գրիգոր-աղան, ու կիւճիկները դիզուեցին նրա ճակատին. — լաւ, երեսը տուր—, և մաքում շարունակեց. «մինչև որ մէկ օր էլ ստիպւած կլինիս բոլորը ծախել»:

Աւետիսը համաձայնեց ստացուելիք պտուղի մի քառորդ մասով, ու ինչ որ անբաւարար սրտով վերադարձաւ տուն:

VII.

Հորիզոնի վրայ երկար կամար կազմող արևը կատարում էր իր գործը. նրա կիզիչ ճառագայթների տակ հասնում էր խոտը, դեղնում գարին, կարմրում ցորենը, ատոր հասկերով լցում հաճարն ու վարսակը:

Սար, ձոր, դաշտ, հովիտ լցուած էին կիսահագնուած քաղուորներով, որ գերանգլիները հէպ-հօպ անելով բնութեան պարգևատրածն էին հնձում:

Գիւղը կատարեալ դատարկուել էր. մնացել էին միայն պառաւ կանայք, որ երեսաներին էին պահում, մէկ էլ եփող-թափող քէյվանիները: Եղած տղամարդը գիւղում միմիայն Տէրտէրանց Աւետիան էր, որ բանգարկուածի նման ակամայ մնացել էր գիւղում. նա այրող նախանձով նայում էր շուրջը եռ եկող կեանքին և ջերմ փափազ գգում ինքն ևս դաշտ դուրս գալու, այնտեղի աշխատանքին մասնակից լինելու. բայց նա դաշտում գործ չունէր. դրա փոխարէն շղթայուած արդէն վերանայ խանթին, ժամերով սպասում էր յաճախորդի. բայց յաճախորդ չէր երևում. առևտուրը կատարե-

լապէս կանգ էր առել. իսկ եղած առևտրից նա այնքան քիչ փող էր ստանում, որ չէր կարողանում նոյն իսկ իր առօրեայ ամենակարևոր ծախքերը հոգալ. մինչդեռ բնութիւնն իրենը պահանջում էր. հարկաւոր էր ապրել. նա այլ ևս չէր նայում ապրանքի էժան ծախուելուն. ծախում էր ինչ զին էլ տային, միայն թէ օրական ապրուստի զին դուրս գար... Նա ծախսում էր գրամազլիսից:

Նրա ծախքերը շատանում էին աւելի այն ժամանակ, երբ քաղաքից հիւր էր գալիս կնոջ եղբայր Բագրատը, օրերով մնում, ուտում, խմում, ծխում, յագեհում ապա գնում:

Իրերի այդ տեսակ դրութիւնը կատարեալ յուսահատութեան էր հասցնում Աւետիսին: Նա թէև աշխատում էր իրեն համոզել, հանգստացնել, որ սարսափելու ոչինչ չկայ, իրեն գործի դրութիւնն է այդպէս, կբարելաւանայ, չպէտք է յուսահատուել, հարկաւոր է համբերել, սակայն ինչ որ գաղանի ձայն ներսից ուրիշ բան էր ասում...

VIII.

Մինչ այս, մինչ այն վրայ հասաւ ա-

շունը. գեղջուկի բաղդաւոր և երջանիկ օրը, երբ նա իրեն դառն քրտինքի աշխատանքը հաւաքում, բերում է տուն: Մարդիկ շատացան գիւղում. շատացաւ և Աւետիսի առևտուրը. բայց ինչ՞ով նա պիտի առևտուր անէր, քանի որ խանութում ապրանք չկար. ապրանքի մեծ մասը ծախսուել էր 5-6 ամսուայ ապրուստի համար, մնացածն էլ հնացել, անպէտքացել, ճանձերի ծիրախ մէջ կորել էր: Երկար մտատանջուելուց յետոյ նա մէկ օր դառաւ ամուսնուն.

— Սալվի:

— Ասա:

— Ապրանք պիտի առնիմ, փող չկայ, ապառիկ էլ չեն տայ. կարո՞ղ ես Բագրատից մի-երկու հարիւր ըուբլի խնդրել, մինչև որ...

— Բագրատի երկու հարիւր ըուբլին ձրտեղից է—, իսկոյն նրա խօսքը կարեց Սալվին, Բագրատը որ երկու հարիւր ըուբլի ունենար, էլ ինձի ինչի՞ գիւղը հարս կճամբէր:

Այդ խօսքերը Աւետիսի համար միանգամայն անսպասելի էին. նրանք կասես կայծակի նման շանթեցին նրա սիրտն ու

ուղեղը: Օ՜ճ, նա սրբան հաւատացել էր Սալվիի սիրուն, կարեկցութեանը, սրբան լսել և նուիրուել էր նրան, որքան հաւատացել Բագրատի բարեկամութեանը... Իսկ այժմ, այդ նեղ ըրպէում նա այդ տեսակ խօսքեր էր լսում... Նրա սիրտը սաստիկ ճմլուեց, հողին համակուեց ծանր վշտով և կատարելապէս հիսսութափուած դուրս ելաւ տանից:

Գուրսը ցուրտ էր և խոնաւ. քամին փշում էր կատաղի կերպով, և հալածում էր երկրի երեսին թափուած իրերը: Գեղնածղակացած առարկաները հանգիստ գտնելու համար կասես փախչում, թագ էին կենում գետնի երեսի փոսիկներում, քարերի ու մացառների անկիւններում, սակայն մահուան շունչ քամին աւելի անողոր կերպով հետամուտ էր լինում նրանց, աշխատելով ոչ մի տեղ հանգիստ չթողնել, դադար չտալ նրանց, անվերջ հալածել...

Բնութեան այդ տեսարանը սաստիկ ազդեց նրան. և նա զգաց այդ ըրպէ իրեն բնութեան անողոր պահանջների առաջ մենմենակ, առանց ընկերոջ, առանց բարեկամի, անօգնական...

Երկար ժամանակ այդ գրութեան մէջ
մնալուց յետոյ երբ տեսաւ, որ ոչ մի ելք
չկայ, ակամայ քայլերն ուղղեց գէպի Գրի-
գոր ազի տուն:

Գրիգոր-աղան, որ օջախի գլուխը նստած
հանգիստ կալեան էր քաշոււմ, Աւետիսին
տեսնելու պէս հրճուեց. նրա ղէմքը փայլեց
զո՞՞ ժպիտով:

— Բարի լոյս, Գրիգոր-աղա:

— Աստծու բարիքն, բարով, Աւետիս
ջան. նստիր:

Աւետիսը հասկացաւ Գրիգոր-աղայի
սիրալի ընդունելութեան հրճուանքը. զգաց,
որ ինքը այդ ըոպէ նման էր գլուխը կորց-
րած որսի, որ իր ոտքով ընկնում է որ-
սորդի գիրկը. զգաց, հասկացաւ, սակայն
ազատուելու ոչ մի ելք չունենալով, խեղ-
ղեց իր մէջ ամեն միտք ու զգացմունք, և
լուռ նստեց նրա հանդէպ:

— Աւետիս ջան, էս ի՞նչպէս որ մեր
կողմերը երևացիր. ո՞ր քամին փչեց:

— Խնդիրք ունիմ, Գրիգոր-աղա, զրա
համար:

— Խնդիրք. հրամայիր—, և մտքում
շարունակեց. «հը՛ը՛... հօ ոտքովդ եկա՛ր».

— Հրամանքդ բարի: Մինչև գարուն
մի-երկու հարիւր ըուբլու պէտք ունիմ.
ապրանք պիտի առնիմ խանթիս համար,
չունիմ, մնացել եմ...

— Դժուար բան է խնդրածդ...

Աւետիսը հասկացաւ Գրիգոր-աղայի
ասածի միտքը և սարսափեց, երբ ենթադ-
րեց նրա յետին միտքը:

— Ապա ի՞նչպէս անեմ:

— Ուրիշից ուզիր:

Աւետիսը գիտէր, որ բացի Գրիգոր-
աղայից զիւզում էլ ուրիշը չկար, որ իրեն
փող տար. իսկ Գրիգոր-աղան էլ չորն էր
կապում...

— Դնւ գիտես Գրիգոր-աղա:

— Ձեռքս քիչ փող կայ, բայց էն էլ ինձ
հարկաւոր է:

— Մի կերպ արա, կխնդրեմ. խիստ
նեղն եմ:

— Լաւ... ուրախ մրմռաց նա և շա-
րունակեց,— որ էդքան կխնդրես, կտամ.
միայն ի՞նչ պայմանով կուզես:

— Մուրհակ կտամ, սոկոսն էլ էս
զլիսից:

— Մուրհակը միայն քիչ է:

— Ապա:

— Մի թուղթ էլ տուր բերնիցդ, որ եթէ ժամանակին փողերս չտաս՝ հողերիդ իրաւունքը ինձ անցնի:

«Հողերիդ իրաւունքը...»

Այդ խօսքը շամփուրի պէս ծակեց նրա ականջն ու սիրտը. շփոթուեց, տաքութիւնն անաւ նրա շանը, նա ինքնիրեն կորցրեց և չիմացաւ ի՞նչ պատասխանէր: Այդ մոլորուած դրութեան մէջ նա ձեռքը տարաւ գրպանը և մեքենայաբար հանեց ծխատուփը:

Գրիգոր աղան տեսաւ նրա կատարեալ անճարութիւնը. նկատեց, թէ ինչպէս Աւետիսը գալարուում էր իր առջև որպէս մի որսի թռչուն, որ թրպրտալով որսորդի ոտքերի տակ իր վերջին շունչն է փչում. նկատեց, և աւելի հաստատ մնաց իր որոշման:

— Ի՞նչ շատ մտածեցիր:

Ի՞նչ պատասխանէր Աւետիսը. ասէր չեմ ուզի. ապա այն ժամանակ ուր գնար. ում դիմէր. սրտեղից փող ձարէր, որ ապրանք առնէր, առևտուրը շարունակէր. «Ո՛չ, ո՛չ, այդ անկարելի է. ապա ինչո՞վ տուն պահեմ»... Իսկ եթէ ասէր այո, համա-

ձայն եմ. ի՞նչ կլինէր վերջը. եթէ փողերը ժամանակին չկարողանար վճարել, ուրեմն զրկուելու էր իր վերջին յոյսից, կեանքի նեցուկից. էլ ինչո՞վ ապրէր գիւղում... «Ո՛չ, ո՛չ, այդպէս չի լինի»... Աւետիսը մնացել էր կատարեալ կաշկանդուած դրութեան մէջ, ձեռք ու ոտքը շղթայուած, որ ոչ կարողանում էր շարժուել, ոչ նստել: Ի՞նչ ասէր...

— Էդ քեզ համար է, որ իմ գործս թողած, փողը քեզ կուտամ. մի ուրիշին ոչ թէ 20 տոկոս, 120 տոկոս էլ որ տար, փող չէի տայ...

Աւետիսը իր ծանր խոհերի մէջ պինդ ծծեց պապիրոսը, ծխի թանձր քուլաները թողեց օդի մէջ և հազիւ լսելի ձայնով թոթովեց.

— Համաձայն եմ:

IX.

...Այդպիսով անցաւ 2, 3, վերջապէս 4 տարի:

Այդ ժամանակ շինուում էր Ախալքալակից-Արտահան տանող խճուղին: Ամբողջ

ճանապարհը բռնուած էր քար կրող սայլերով,
սայլուորներով, քարկոփ մշակներով, փորող
բանուորներով, խճու շեղջերով և քարերի
կոյտերով:

Թրը՛խկ հա թրը՛խկ, լսում էր չորս
կողմից մուրճի ու քլունգի ձայնը:

Փոշու և քրտինքի մէջ կորած երեսնե-
րով, պատառոտած շորերով, արևի ճառա-
գայթների տակ տաքին ու տապին աշխա-
տում էին օրով վարձուած բանուորները:
Նրանք ճանապարհ էին պատրաստում:

Մշակների բոլորի էլ դէմքերը թէև
տանջուած էին և մաշուած, սակայն վստահ
էին և համարձակ. նրանք ամեն մի անց-
ւորի նայում էին հետաքրքրութեամբ, աչ-
քերով ուղևորում էին մինչև հեռանալը, նո-
րից սկսում աշխատել:

Բայց այդ բոլոր մշակների մէջ կար
մէկը, որ իւրաքանչիւր անցուորից ուշի-ու-
շով ծածկում էր իր դէմքը. նա ձեռքի
քլունգը դնում էր ոտքերի արանքը, ձեռը
տանում դէմքին, ամաշելուց պահում.— թագ-
կենում քարերի կոյտերի ետևը, որ ծա-
նօթներն իրեն չտեսնէին, չճանաչէին:

Դա Տէրտէրանց Աւետիան էր:
Նա ամեն ինչ կորցրած օրական բան-
ւոր էր դառել:

Գործ-Առաւանդային
Կապուտ աւերակներ
անհետեւի խցիկային
վերջ հետախուզիչ
Տեսչային
խնայող (տան)
վերջում

ՀՕՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆ

I.

Առանձնատեսնեակի դուռը բաց-
ւեց և ներս մտնող աղախինը յայտնեց ճար-
տարապետի գալուստը:

— Խնդիր-- , ձայնեց Մեղքոն-աղան և
վեր կենալով տեղից շարժուեց դէպի դուռը:

— Ա-ւ, բարև ձեզ, Մեղքոն-աղա— ,
քիչ յետոյ ներս մտնելով ձայնեց ճարտա-
րապետը, ու ձեռքի կոլորած թուղթը դրեց
սեղանի վրայ:

Մեղքոն-աղան ինքը բաց արեց ծալած
թուղթը և սկսեց նայել գծագրած յատա-
կագծին:

— Գեղարուեստի վայելչութիւնը կա-
յանում է նրա արտայայտութեան մէջ. իսկ
արտայայտութիւնը անցնում է մեզ գլխաւո-
րապէս մեր տեսողութեան ու լսողութեան

միջոցով. եթէ որևէ բան խանգարում է նրա
կանոնաւոր և ներդաշնակ արտայայտու-
թիւնը՝ գեղարուեստը խանգարւում է, և
մենք կորցնում ենք մեր ստացած իլլիւզիան:
Օրինակի համար վերցնենք մի վայելչահա-
սակ կին. երբ տեսնում ես նրան հեռուից՝
գրավում ես նրա վայելչութեամբ. մտե-
նում ես նայում դէմքին, և ինչպէս վատ ես
զգում քեզ, երբ նրա փարթամ հասակին
համապատասխան դէմք չես տեսնում. ամ-
բողջ սպաւորութիւնդ յեղաշրջւում է և ինչ
որ անհաճոյ տրամադրութիւն է գալիս վրադ:

— Բոլորովին ճիշտ է ասածդ, պարոն
ճարտարապետ— , հառաչ արձակելով նրա
ասածին արձագանք տուեց Մեղքոն-աղան:

-- Նոյնը և տունն է— , առաջ տարաւ
ճարտարապետը, — դա ևս մի գեղարուես-
տական բան է. եթէ չկառուցանես նրան
համաչափ, և ամեն մի մասը իր տեղում,
նա ևս կորցնում է իր ամբողջ գեղեցկու-
թիւնը:

Մեղքոն-աղան խիստ լաւ հասկանում և
ըմբռնում էր ճարտարապետի ասածի միտ-
քը, և այդ մտքից աւելի էր յուզւում, երբ
մտածում էր, որ խարազ Աբէլը ծանր պայ-

մաններ էր առաջարկում այդ մի կտոր տեղի համար, լաւ իմանալով, որ այդ մի կտոր տեղը իրեն շատ հարկաւոր է՝ նեղութիւնը մի նոր ալիքով գալիս էր վրան և նրա տրամադրութիւնն աւելի վատացնում:

— Այդ բոլորը լաւ էք ասում, պարոն ճարտարապետ. բայց դրանով գործը չըզբըստուեց. դուք դրա հնարն ասէք:

— Հնարը այդ մի կտոր հողն աններն է. դրան էլ ուրիշ հնար չկայ—, ծխի օղակը օդի մէջ թողնելով սառն կերպով պատասխան տուեց ճարտարապետը:

— Իսկ եթէ հողի տէրն այն տեսակ պայման առաջարկէ, որ անհնար լինի առնելը—, պապիրոսի մոխիրը մատի ծայրով թափելով հարցրեց Մելքոն-աղան:

— Այն ժամանակ այդ տեղում տուն շինելու մտքից պիտի հրաժարուիք:

— Ի՞նչ. հրաժարուիմ—, համարեա բարկացած կանչեց Մելքոն-աղան:

— Այո, այն ժամանակ այդպիսի անգամահատուած տեղում աւելի լաւ է տուն շինել, քան շինել:

— Պարոն ճարտարապետ, զիտէք ինչ էք ասում—, գայրոյթով առաջ տարաւ Մել-

քոն-աղան, — Ինչպէս կարող եմ ես տուն շինել, ասացէք խնդրեմ, այս առն է, որի մէջ ես ապրում եմ. ոչ կանոնաւոր մուտք ունի, ոչ բաւականին սենեակներ. մի պատուաւոր մարդ է գալիս՝ փողոցի վրայ պարտեզդ չկայ, որ ընդունեմ. հրաւէր եմ սարքում, սեղանատունս 20 մարդուց աւելի չի տանում. նոր կարասի պէտք է առնիմ, չգիտեմ որտեղ դնեմ. մի խօսքով մնացել եմ շուարած. ինքներդ ասէք, ի՞նչպէս շինեմ:

Մելքոն-աղայի խօսակցութեան տոնը այնքան ստիպողական էր, որ նա ինքը ուրիշ կերպ չհասկանալով իր տան շինութեան հարցը, կարծես պահանջում էր, որ ուրիշներն ևս այլ կերպ չհասկանային:

— Այդ ամենը խիստ լաւ էք ասում, բայց և այնպէս այդ նախագծով տուն շինելը միտք չունի: Նայեցէք խնդրեմ մի ըստ պէ այստեղ—, յատակագծի վրայ մատը դնելով սկսեց ցոյց տալ ճարտարապետը, — այս կողմը փողոց է, այս միւս կողմը նոյնպէս փողոց, որ գալիս իրար կտրում են. իսկ այդ իրար կտրած տեղերի անկիւնը ձեռք չէ, որը հիանալի ճակատ դուրս կգայ երկու փողոցի վրայ. իսկ երբ այդ ճակատը

չէ լինելու, ասել է տունդ առանց ճակատի է լինելու:

Մեղքոն-աղան այդ լսելով աւելի յուզւեց. նա ծխաքարչը հուպ տալով ատամների արանքում, չաղլիկ մատը դրեց յատակագծի այն տեղի վրայ, որ իրեն չէր պատկանում, աշխատելով կասես թղթի երեսից պոկել-հանել այդ մի կտոր տեղը, որ խանգարում էր իր շինութեան գործը:

— Իսկ եթէ երկու փողոցի վրայ երկու ճակատ շինէք, մէջ տեղը մնայ փոս, մի աւերակ օտար խրճիթ, դա այնպէս անձոռնի կլինի, ինչպէս անձոռնի է չաղ դէմքը առանց քթի:

«Թի՛ւ», աւելի խիստ գայրացած շքնշաց Մեղքոն-աղան երբ յիշեց դէմքը թափած քթով: Նրա համար այդ բոպէ թափած քթից աւելի զգուելի բան չկար:

— Ուրե՛մն:

— Ա՛յն, որ կամ չպիտի շինէք, և կամ եթէ անպատճառ ու զում էք շինել, այդ մի կտոր հողը ինչպէս էլ լինի պիտի ձեռ բերէք. այլապէս բոլոր ծախքերդ զուր կանցնին:

Հարցը դրուած էր Մեղքոն-աղայի առ-

ջև վճռական կերպով: Նա մի-երկու վայրկեան մտածկոտ աչքերով նայեց ճարտարապետի երեսին, ձեռը տարաւ լայն ճակատին, սպա ճաղատ գլխին և մրմուռաց. «այսպէս, կամ պիտի շինութիւն չշինել, և կամ այդ տեղն առնել»...

II.

Երեկոյ էր: Մեղմիկ զեփիւռը օրօրուելով անց կենալով քաղաքով փարում էր ծառերի կատարները, ներս էր մտնում բաց դռներից ու լուսամուտներից, սողում էր տանիքները, գուրգուրում էր իրար հետ ընդգրկուած թփերն ու մացառները, շոյում էր վառտակաբեկ մարդկանց դէմքերն ու ճակատները, տատանում էր կանանց թելթել կախ ընկած մագերը, խաղում էր մարդկանց ամառուայ թեթև զգեստների հետ և իր ալիքներով փռփռացնում նրանց փեշերը, սողում—վազում էր ամեն տեղ իր հանգիստ բերող զովութիւնն ու թարմութիւնը տաածելու:

Ամառուայ այդպիսի մի անուշ երեկոյ էր, երբ պատից քաշ արած թիթեղեայ լամ-

պարի աղօտ լոյսի տակ նստած էր խարազ Աբէլի ընտանիքը:

Համպարի երեքուն ճառագայթները հազիւ էին լուսաւորում խարխուլ շինութեան ցած պատերը, որ իրար հետ սերտ կերպով միացած կարծես ճիգ էին թափում պահելու իրենց վրայ կառուցած խարխուլ ձեղունը: Նեղլիկ լուսամուտից ներս էր հոսում օդը և պտոյաներ կազմելով նորից դառնում ետ, երբեմն-երբեմն իր ալիքներով տատանելով լամպարի աղօտ, երեքուն բոցը:

Թաղթի վրայ նստած էր Աբէլի ամուսինը, Ասլին, իր երեք փոքրիկ զաւակներով: Նրանք լուռ էին: Կենդանութիւն տուողը մոխրագոյն, սև շերտերով կատուն էր, որ մէջքով քսուելով մանուկներից մէկին ու միւսին, մելամաղձոտ մոմոց էր արձակում, և պոչով շոյում փոքրիկների ձեռքերն ու դէմքերը:

Տնակի դուռը ճուռալով բացուեց և ներս մտաւ ընտանիքի հայրը, Աբէլը:

Նրա գալն իրեն հետ կենդանութիւն ներս բերեց:

— Հայրիկս, հայրիկս —, կանչեցին

մանուկները և վեր թռան նստած տեղերից: Ամենից մեծը, Աւօն վազ տուեց դէպի հայրը, նրա ետևից Սաթիկը. իսկ ամենափոքրը՝ Լուսիկը պարզեց թևերը և կանգնած տեղից կանչեց.

— Հայլիկ, ինձի ալ, հայլիկ:

— Հիմն, բալիկս —, ձայնեց հայրը:

Ասլին վեր կացաւ նստած տեղից, ընդունեց ամուսնու ձեռքից աղլուխի մէջ կապած ընթրիքի համար բերած մթերքը, և դրեց դարակլի վրայ:

— Հայլիկ, հայլիկ, զկէ:

— Հն, հն, գառնուկս, Լուսիկս, Լուսս, խօսեց հայրը և գրկելով նրան պինդ հուպ տուեց դէմքին:

— Հայրիկս, հայրիկս —, ձայնեց Սաթիկը և թռաւ հօր գիրկը:

Իսկ Աւօն մնաց հօր ծնկան հետ կանգնած:

— Ասլի, ջուր տուր քիչ լուացուիմ, գովանամ. ս՛վվէ, 6 ջուխտ ոտնաման եմ կարել էսօր, հողիս դուրս է եկել. օրը շոք, երկար, մարդ չի կարող շունչ քաշել. սաստիկ յոգնել եմ:

— Դէ, հայրիկին քիչ հանգիստ թո-

դէք, գայ լուացուի. իջէք գրկից—, խօսեց Ասլին և ջուրը տալով ամուսնուն, ինքը գնաց խոհանոց ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնելու:

Աբէլը լուացուեց, սրբուեց, շորերը փոխեց, էլի նստաւ իր տեղը, երեխաները հաւաքեց չորս բոլորքը:

Զեփիւռը շարունակ թեթև ալիքներով հոսում էր ներս, և խաղում լամպարի բոցի հետ, հետը բերելով թարմութիւն ու զովութիւն. օդը քանի գնում աղմկող էր դառնում, և ծառերի ավալոցի ձայնը լսելի դարձնում ամեն տեղ:

Անհուն երջանկութիւն էր գգում Աբէլը, որ օրուայ աշխատանքից յետոյ երեկոյեան հովին հանգիստ էր առնում հօրական տան մէջ, բոլորուած իր գաւաիկներով:

— Հայլիկ ձան, հայլիկ:

— Ի՞նչ է բալիկս:

— Ասէ (աշէ) —, ձայնեց Լուսիկը և բաշելով շրջագդեստի փեշը, ցոյց տուեց իր նոր շորը:

— Մայրիկդ քեզ նոր շօր է կարել, բալա ջան:

— Հը՛մմ—, ընչացքը հուպ տալով

ժպտաց Լուսիկը և ծռուելով դէպի Սաթիկը չարածծի ժպիտով նայեց նրա երեսին:

— Մայրիկն ինձ համար էլ է կարել, ա՛նյ—, աղմկեց Սաթիկը և վազ տուեց մօր սնդկից իր նոր շրջագդեստը հանելու:

— Իմս էլ վաղը պատրաստ կլինի—, գլուխը ետուառաջ տանելով խօսեց Աւօն, որ հօր ծնկից չէր հեռանում:

— Հա՛, հա՛, վարդերին բոլորդ էլ նոր շոր կունենաք—, վրայ բերեց Ասլին, որ այդ բոպէ ներս մտաւ սեղան պատրաստելու:

— Հայրիկ—, կանչեց Սաթիկը, որ կիսով չափ հօր գիրկն էր բարձրացել:

— Ի՞նչ է բալիկս:

— Մանչերը վարդերին վրէս ջուր չէ՞ն ածի:

— Որ խելօք կենաս ինչի՞ պիտի ածեն—, վրայ բերեց մայրը:

— Հերու ես խելօք էի, բա ինչի՞ն Մարանենց Սերօն վրէս ջուր ածեց—, դառաւ Աւօն:

— Ու դու էլ մոզու նման վեր-վեր ընկար—, ծաղրեց Սաթիկը:

— Հա՛, վեր-վեր ընկար—, կատակի տուեց հայրը:

— Շատ սառն էր հայրիկ, Պաղ աղբիւրի ջրից էր—, ուսերը վեր թօթուելով խօսեց Աւօն:

— Ամօթ քեզ, հազար ամօթ, որ ուսումնարան գնալու տղայ ես, ջրից վախնում ես—, կատակը շարունակեց հայրը:

Մանուկն ամաչելուց ոտքը տարաւ ոտքի ետեւը և խուկ կերպով ժպտաց:

— Ամօթ թեզ, հազար ամօթ—, ջգրացրեց նրան Լուսիկը:

— Էս տարի վարդերին մենք էլ կերթանք Պաղ աղբիւր—, խօսեց հայրը,— հետերս կտանինք խորոված, ձնկ, գինի, ձն, կանաչի...

— Խնձոր—, ձայնեց Լուսիկը:

— Տանձ—, վրայ բերեց Սաթիկը:

— Ասեղ—, աւելացրեց մայրը:

— Ասեղ... հն, հն, հն... ծիծաղեց

Աւօն,— ինչի:

— Որ ով շատ խօսի՝ լեզուն ծակենք—, վրայ բերեց մայրը:

Մանուկները չարաճճի ժպիտով նայեցին իրար երեսի և լուռ ծիծաղեցին:

Մինչ այդ սեղանն արդէն պատրաստ էր, և նրանք բոլորուեցին նրա շուրջը:

III.

Ուշ երեկոյ էր: Սեղանի վրայ դրած հսկայ լամպարը իր լուսամփոփի պատերի միջով արձակում էր մեղմ, կաթնագոյն լոյս:

Մեքոն-աղան դարձեալ նստած էր իր սովորական տեղում, բազկաթոռին, երկու արմունկով յենուած ծնկներին, ճաղատ գլուխը դէպի առաջ շարժած, որի մնալի կատարը պսպղում էր լամպարի շեղակի ճառագայթների դիմաց: Նա հատ-հատ գցում էր սև-սաթ թագբէի կոլոր հատերը, և շքրթունքների արանքով երկու կողմից դուրս թողնում ծխի քուլաները:

Սենեակի և Մեքոն-աղայի լուռթիւնը խանգարեց քայլերի մի փափուկ ձայն: Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և տեսաւ իր դիմաց խարազ Աբէլին:

— Աւն, Աբէլ, դ՞ու ես: Ինչի՞ ուշացար:

— Գործ ունէի, ուշ տուն եկայ: Բարի իրիկուն:

— Բարով եկար: Հրամմէ նստի:

Աբէլը նստեց Մեքոն-աղայի դիմաց և մտածեց. «գիտեմ, էլի տանս համար է կանչել, համա ուզած գնիցս իսկի բան պակսեց»

ներու չեմ»:

Մեղքոն-աղան դանդաղ ետ շրջուեց
բազկաթուռի մէջքին ու խօսեց.

— Աբէլ, բեր էդ տանդ փոքր տեղը
ծախիր, վերջանայ:

— Ծախեմ. ինչ եմ ասում:

— Մէկ վերջնական կերպով գինն ա-
սէք, որ...

— Ասել եմ մի անգամ 2000 մանէթ.
խօսքս խօսք է:

— Աբէլ, ախար միքիչ մարդավարու-
թիւն ունեցիր. ես նրա ինչի՞ն տամ 2000
մանէթ. տեղը հազիւ լինի 50 սաժէն. սա-
ժէնը հաշուիր 10 մանէթով, 500 մանէթ.
շինութիւնն է 200-300 մանէթ, էդ քեզ
800 մանէթ էլ ի՞նչ կուզես:

— Չէ, Մեղքոն-աղա, հօրական տուն է,
չարժէ էդ գնով ծախելը:

— Ախար դու ինքդ էլ գիտես, որ չարժի:

— Չարժի՞ մի առնիր:

Մեղքոն-աղան շեշտակի նայեց նրա աչ-
քերին, կասես թափանցեց նրա հոգու խոր-
քը, պարզ կարգաց նրա միտքը, որ ու-
զում էր հանգամանքից օգտուել... Կատա-
ղութիւնը բռնկեց նրա մէջ. սակայն զսպե-

լով իրեն դառաւ.

— Էդ հոգը ինձ է պէտք, դրա համար
եմ աալիս 800 մանէթ. թէ չէ ուրիշը իսկի
դրա կէսն էլ չէր տայ:

— Է՛հ, չտար, ինչ անենք —, սառն
սրտասախանեց Աբէլը, — հօ զօրի բան չէ:

«Զօրի բան... ա՛... սա ինձ է հաս-
կայնում»...

— Լաւ, որ էդպէս է, 200 մանէթ էլ
կաւելայցնեմ. 1000 մանէթ. տուր ձեռքդ:

— Երկն հազար. պակաս չիլի:

— Աբէլ, նայիր. մենք զբացի ենք. էլի
իրար պէտք կգանք. էնպէս բան տրա, որ
խղճի գէմ չլինի:

— Մեղքոն-աղա, շիտակն ասեմ, հօ-
րական տուն է, իսկի չեմ ուզում ծախել,
համա որ դուք էդքան խնդրում էք, դրա
համար եմ ծախում:

— Դէ ես՝ էլ առնում եմ էլի. 1000
մանէթ:

— Պակաս չիլի. էդ է:

— Որ չես տայ, ի՞նչ պիտի անես. էս է,
բանդուում է. ինչո՞վ պիտի շինես:

— Աստուած ողորմած է. մէկ օր կհարս
տանամ, կշինեմ:

«Ի՞նչ... սրան մտիկ արէք... բա-
ւական չէ, որ չի ծախում, դեռ ուզում է շի-
նել էլ... ամեն առջիւր կարել երկու կող-
մից... Լամ... տեսնինք ի՞նչպէս ես շինում»...
ըթուները կը ծոտեց Մեղքոն-աղան:

Մինչ Մեղքոն-աղան իր բարկութեան
կրակի մէջ էր, Աբէլը մտքում հետեւեալն էր
որոճում.

«Ամեն օր մենք ենք ձեր ձեռքը, դուք
էք մեր կաշին քերթում, մէկ օր էլ դուք
եղէք մեր ձեռքը, մենք ձեր կաշին քեր-
թենք... Տեսէք հեշտ է, որ տարին-տաս-
ներկու ամիս ուղածներդ անում էք, հողի-
ներս հանում»...

— Աւելի լաւ է ես էդտեղ տուն չեմ
շինի, քան թէ մի թիզ տեղին 2000 մանէթ
կտամ—, թունաւոր խօսեց Մեղքոն-աղան և
աչքերը փայեցրեց ինչ որ սարսափեցնող,
դժոխային սրտայայտութեամբ:

— Կամքը ձերն է—, ազգու ամնով
վրայ բերեց Աբէլը և վեր կենալով նստած
տեղից մտքում շարունակեց, «հօ երեխայ
չեմ, որ խաբուիմ, թէ շինելու չես»...

IV.

Անցել էր Մեղքոն-աղայի և խարազ Ա-
բէլի խօսակցութիւնից երկու-երեք շաբաթ:
Վարդավառի օրերը մօտեցել էին: Մեղքոն-
աղան նստած իր գրասենեակում գլուխը
դրած աջ ձեռի դաստակին ընկզմուած էր
մտածմունքների մէջ:

Ներս մտաւ Աբէլը:

— Աբէլ, դ՞ու ես:

— Կանչել էիք աղա: Բարի աջողում:

— Ասածու բարին. ի՞նչպէս է քէֆդ,
հալդ, գործերդ:

— Փնօք Իրեն կամեցածին: Կապրինք:

— Գործ շատ ունիս:

— Է՛հ, կայ. եօլա կերթանք:

— Էս երկօրս իսկի ազատ ժամանակ
չունիս:

— Ինչի՞ համար ես հարցնում, աղա:

— Խանթի համար թթու ջուր է հար-
կաւոր. էնպէս մէկը չունիմ, որ զրկեմ, բե-
րէ: Կիրակի վարդեօր է, մարդիկ քէֆից
կզան, իրիկունը հազար ու մէկ տեղից թթու
ջուր են ուղեւում. քանի օր է ջուրը հատել
է, իսկի ջուր չկայ: Յոյս էլի դու ես. տե-

ղի հետ ծանօթ ես, ամեն ինչ գիտես, ինչ-
պէս լցնես, ինչպէս բերանները փակես:
Թէ կարող ես, վերցրու Ձ ջորի, 200 հատ
էլ փոքր շիշ, գնա բեր. շշին մէկու կէս կոպէկ
քեզ. խարջդ էլ վրէս:

Երեք ըուբլի՛ր. դա այնպիսի մի գու-
մար էր խարազ Աբէլի համար, էն էլ մի օ-
րում, սր նրա համար կատարեալ գիւտ էր.
նվ գիտէ, քանի օր նա պիտի աշխատէր, որ
3 ըուբլի ստանար: Մասաիկ ուրախութիւնը
պատեց նրան և նա մտքում խօսեց. «Չան,
վարդևորիս ծախքն Աստուած ուղարկեց»:

— Ուզում ես, մի ընկեր էլ հետդ վեր-
ցրու—, մեզմ նայուածքով ասամների ա-
րանքով խօսքը այն ձևով բաց թողեց Մել-
քոն-աղան, որ լսողը կկարծէր, թէ արդա-
րե նա մեղքանում էր Աբէլին և ուզում էր
մի ընկեր ևս տալ նրան օգնելու... Մինչդեռ
խկապէս նրա ցանկութիւնը դրա հակա-
ռակն էր. նրան հարկաւոր էր որ միայն մի
մարդ գնար, և այդ մի մարդը լինէր ինքը,
Աբէլը:

— Ընկերն ինչ եմ անում. ինքս մե-
նակ հերիք եմ:

— Լա՛ւ. գո՛ւ գիտես: Ե՞րբ կգաս—,

այս անգամ բարձր և ուրախ հարցրեց Մել-
քոն-աղան:

— Վաղը ուրբաթ է, ձեռքս գործ ու-
նիմ, վերջացնեմ, տէրերին տամ, որ դիմա-
ցի երկու օրը իրար վրայ կիրակի է, ա-
ռանց ոտնամանի չմնան, շաբաթ առաւօտ
կերթամ, կիրակի ձէզին էստեղ կլինիմ:

— Լա՛ւ, շատ լաւ—, գոհ եղանակով
ձայնեց Մելքոն-աղան և աւելացրեց, — էն-
պէս լինի, որ կիրակի առաւօտ ջուրն էս-
տեղ լինի:

— Աչքիս վրայ—, խօսեց Աբէլը և պատ-
րաստուեց գնալու:

— Ջուճշուճ:

— Համմէ—, ձայնեց գործակատարը
մազազինից:

— Էդտեղից Աբէլին բեր հինգ մանէթ
տուր ջրի փող—, հրամայեց Մելքոն-աղան:

— Է՛ս սահաթիս—, ձայնեց գործակա-
տարը և փողը բերեց տուեց Աբէլին:

— Երբ գաս, հաշիւ կանենք—, աւե-
լացրեց Մելքոն-աղան:

— Լա՛ւ—, ձայնեց Աբէլը և փողն առ-
նելով ելաւ գուրս:

V.

Վարդավառի առաւօտն էր: Սաղ քա-
ղաքը ոտքի վրայ էր: Ամեն տեղ կենդանու-
թիւն էր տիրում: Կարծես Շ... քաղաքա-
ցիները որոշել էին այդ տարի վարդավառն
աւելի ուրախ անցկացնել: Վաղ առաւօտից
մարդիկ շարան-շարան, որոնք կառքով, ո-
րոնք ոտքով, որոնք ձիով գնում էին քա-
ղաքից դուրս հով այգիները, գալար պար-
տէկները օր անցկացնելու, քէֆ անելու:
Հեռուից լսում էր փողի ու թմբուկի ձայ-
նը, որ վաղ առաւօտից «սահարին» էր
սկսել, թառի ու ջութակի արձագանքը, որ
«ձէզաիրն» էր նուագում, սրնգի երկար և
ձիգ հնչիւնները, որ «առաւօտ լուսաբերն»
էին երգում: Դրանց հետ խառնուել էին
երգերի, փողերի, պարերի և ուրախութեան
աղաղակների ձայները, որ մերթ այս կող-
մից, մերթ այն կողմից արձագանք էին տա-
լիս օդում: Երևում էր, որ մարդկանց սրը-
տում կուտակուած ուրախութիւնը իր ըն-
կեր վշտի հետ առիթ էր գտել դուրս թրո-
չելու նրանց կրծքից: Գեղեցիկ էր Սիւնեաց
աշխարհի բնութիւնը. իւրաքանչիւր քերձ

ու ժայռ, իւրաքանչիւր խոտ ու արօտ, իւ-
ր քանչիւր ծառ ու ծաղիկ իրենց վայել-
չութիւնն ունին այնտեղ: Թռչունների եր-
գը, երկնքի կապուտակը, ծաղկած բուսա-
կանութեան անուշահոտութիւնը, բացուած
վարդի տեսքը, խոխոջող առուակը, կարկա-
չող աղբիւրը, այդ բոլորը միասին թե ա-
ռած կասես պարում էին իրար հետ: Մար-
դը, բնութեան այդ ազիզ արարածը զգում
էր այդ, օգտուում և վայելչանում էր նրանով:

Աբէլի ընտանիքն ևս պատրաստուած էր
գնալու: Ասլին առաւօտ վաղ վեր կացած
օրուայ պաշարն էր խուրջինում տեղաւո-
րում. երեխաների երեսները լուանում, նրանց
շորերը հազցնում, ինքը կոկոււմ-զուզում,
որ Պաղ աղբիւր գնային. սպասում էին Ա-
բէլին: Սակայն արևն արդէն ծագել էր,
Աբէլը դեռ չէր երևում:

— Դէ, Աւօ ջան, դու էս աղուխը
բռնիր, տար պատշգամբ, ես մինչև խուր-
ջինը դուրս կբերեմ: Նայիր, զգոյշ, մէջը
ձու կայ, վէր չգցես, չկոտորես:

— Մայլիկ, ինձ ո՞ր ուլ է:

— Էստեղ, զամբիւղի մէջ է, բայիկս:

— Մայրիկ, հայրիկը դեռ շատ է ու-

շանայու:

— Չէ, հիմի ուր է ուր չէ, կգայ. քիչ էլ սպասենք—, Սաթիկին պատասխանեց մայրը, և երեխաների հետ դուրս գալով պատշգամբ նստեց այնտեղ Աբէլի ճամբէն սպասելու: Բայց ուշանում էր Աբէլը: Արևն արդէն մի նիզակի բոյ վեր էր բարձրացել, բայց Աբէլը դեռ չէր երևում:

— Էդ մարդն ինչի՞ էսքան ուշացաւ, բոլոր քաղաքն արդէն դատարկուեց. լաւ տեղերը քնացին բռնեցին, իսկ նա դեռ չկայ:

Այդ ասելու հետ Ասլիի սիրտը կասես արօրուեց. կասես նրա դարդն այն չլինէր, որ գրացիներն առաջուց գնացին լաւ տեղերը բռնեցին, այլ այն, որ Աբէլը չէր երևում: Այդ բոպէ նրա աչքին ընկաւ դրացու որդին: Կանչեց.

— Միքէլ, ա՛ Միքէլ:

— Ի՞նչ է ազի:

— Քը մատաղ, մի գնա Մեղքոն-աղօնց տուն, իմացիր, թէ Աբէլից ի՞նչ խաբար ունին:

— Ի՞նչպէս հարցնեմ—, կանգ առնելով հարցրեց Միքէլը:

— Ասա, Աբէլին որ խրկել էիք թիթու

շուրը ջրի, դեռ չի՞ եկել:

— Լա՛ւ—, ձայնեց պատանին ու թռաւ:

Ասլին մնաց իր ձագերով նստած պատշգամբում, և միևնոյն միտքն էր որոճում. «ինչի՞ ուշացաւ». և այդ միտքը քանի գնում աւելի և աւելի ծանր էր դառնում նրա համար և անմարսելի: Նրա մտածմունքները քանի գնում բարդում էին, ուռճանում և սև գոյն կրում: Այդ անորոշ թախիժը հետզհետէ քողաւորում էր մանկամարդ կնոջ սիրտը և ծածկում վշտի շղարշով, որը հետզհետէ ստուարանում էր և հաստատուն դառնում:

Նրա սիրտը ինչ որ անախորժ բան էր նախագգում. «Տէր-Աստուած, սա ի՞նչ բան է. արար-աշխարհը այսօր ուրախանում է, իսկ ես»...

— Վա՛յ—, յանկարծ ձշաց նա և անզգայօրէն ձեռով խփեց ծնկանը:

— Ի՞նչ եղաւ մայրիկ—, իրտը հետ հարցրին Աւօն ու Սաթիկը:

— Ոչինչ, էնպէս—, մանուկներին հանգստացրեց Ասլին և յիշեց գիշերուայ երազը, որ իբր իրենք պարտիզում մի թաուլան զուշ ունէին. այդ թաուլան զուշը ծառի

վրայից թուաւ, գնաց: Այդ երազը վայրկե-
նաբար վերայիշուեց նրա ուղեգում, և
նրա սպաւորութիւնը շանհետացաւ: Գիտակ-
ցութիւնը նրա սրտի անորոշ թախիծի հետ
զոյգ դարձած աւելի ծանրացաւ նրա ման-
կատի սրտի վրայ:

Այդ ժամանակ արագ քայլերով երևաց
Միքէլը:

— Ասում են, «մենք էլ չգիտենք. շո-
րու մէկն եկել է բեռնով, միւս շորին ու
ինքը չեն երևում»:

— Ձէն երևում—, կանչեց Ասլին և
մնաց քարացած. նրա ուղեղը վայրկենաբար
կանգ առաւ մտածելուց, սիրտն սկսեց սաս-
տիկ բաբախել և լեզուն համրացաւ բերա-
նում:

— Ասում են, որ մարդ են զրկել ե-
տեից —, իր խաբարը վերջացրեց Միքէլը:

Ասլին մնաց նոյն դրութեան մէջ: Նրա
լացը կամաց-կամաց սկսեց գալ, կոկորդն
սկսեց ճնշուիլ. սակայն նա չուզեցնալով ե-
րեխաների սիրտը կսկծացնել, գոպեց իր
արտասուքը:

Մանուկներն զգալով մօր թախիծը, նրա
ճնկների հետ շարուած-արձանացած մնա-

ցին և չգիտէին ինչ ասէին:

Այդ բոսէ երևաց քաղաքի շապառնե-
րից մէկը, և մօտենալով Ասլուն հարցրեց.

— Խորագ Աբէլի տունը սա՞ է:

— Հրամանք ես ազաւ. Աբէլը տանը չի.
ինչի համար ես հարցնում:

— Ինչի համար—, ակամայ կրկնեց
չափաւր և երեսը շրջեց դէպի փողոցի միւս
կողմը:

Այդ ժամանակ երկու մարդ շալակած
բերում էին մի արնաքամ դիակ:

— Վճւյ, մայրիկ ջան, ինչ եմ տես-
նում—, ճիշ արձակեց նա և ընկաւ ամուս-
նու սառած դիակի վրայ:

V I.

Մի տարի յետոյ Մեղրոն-աղայի տունը
շինուած էր այնպէս, ինչպէս ճարտարապե-
տի առաջարկութիւնն էր:

ԿԵՆՆՐ ԵՒ ՓՈՂ

I.

Ամբողջ ն... ծովափնեայ քաղաքը խօսում էր Մաթոս-աղայի մասին, որ խոստացել էր շինուելիք եկեղեցու համար տեղ առնել, և եկեղեցու շինութեան գործին զլուխ կանգնել:

— Փանք Քեզ Աստուած, հաղիւ պիտի արժանանանք ժամ-պատարագ տեսնելու—, հաւաքուած ամբոխի միջից խօսեց մէկը:

— Ու զանգի ձէն լսելու:

— Ասում են, որ երեցփոխն է եղել պատճառը, նա է համոզել Մաթոս-աղային եկեղեցու տեղն առնելու, գործին զլուխ կանգնելու:

— Գլխաւոր պատճառը, ասում են, ճրագալոյցի երեկոյեան անճոռնի ժամասա-

ցութիւնն է եղել, որ Մաթոս-աղայի վրայ շատ վատ է ազդել. նա տուն գնալու պէս որոշել է եկեղեցու շինութեան գործը զլուխ բերել—, վրայ բերեց չորրորդը:

— Իսկ որ նեղենալու բան էր. աղօթատունը նեղ, առաստաղը ցածր. էնքան հաղորդուողներ պատարագի ժամանակ դուրսըն էին մնացել. շատ կնիկմարդկանց էլ քիչ է մնացել ուշքը գնայ:

— Մօտ հազար հոգի զաղթական հայ ենք, մեզ համար մի օրինաւոր եկեղեցի չունինք. փոքրիկ սենեակը դարձրել ենք աղօթատուն. դա ինչ քրիստոնէութեան շնորք է:

— Մենակ այդ էք ասում—, վրայ բերեց միւս կողմից սև դէմքով մի երիտասարդ. —սպա մոռացել էք Տէր-Մանասին, որ ոչ արած ժամը զիտէ, ոչ մատուցած պատարագը. էն տեսակ կկանչէ, որ կասես թուրքի մոլլա ըլի ազան տալիս:

— Ապա էն աչքի մէկը քոտ ախրացուն չեն ասէ, որ դունչը վերև ցցած էնպէս կբոսայ, որ կասես համադամի էջ ըլի—, վրայ բերեց մի ուրիշը:

— Պան, քո տունդ Աստուած շինի. կատարեալ ջաղցի ոտքը վերուցիր... քիչ էլ

մնայ հայի ժամը թուրքի մէջիդ կդարձնես:

— Հանաքը մի կողմ մնայ, Մաթոս-աղայի արածը մեծ բան է. Աստուած ողորմի մեռելներին հոգուն—, խօսեց մի տարի-քաւոր մարդ և հեռացաւ ամբօխից:

Միւսներն ևս կամաց-կամաց ցրուեցին իրենց աները, սրտերում տանելով քաղցր տպաւորութիւններ ու յոյզեր:

Եւ, Մաթոս-աղան, որ մինչ այդ ճանաչուել էր իբրև գծուծ և վաշխառու անձնաւորութեան, այդ օրուանից հասարակութեան աչքում դառաւ առատածեռն մարդ և բարի քաղաքացի:

Ժողովրդի միջի շրջող այդ լուրերը հասնում էին Սարգիս Փորսուղեանի ականջին:

II.

Սարգիս Փորսուղեանը գաղթական էր Ն... քաղաքում. նա գաղթել էր ոչ այն պատճառով, որ հալածական էր իր հայրենիքից, այլ այն պատճառով, որ լսել էր, թէ Ն... քաղաքում մարդիկ ոսկին բուրով են հաւաքում, և գլխաւորը հայաստանցի հայր (ինչպէս նրանք էին տաւում) մեծ

պատիւ ունի ժողովրդի աչքում:

Ժողովրդի սիրալի ընդունելութիւնը և ցոյց տուած յարգանքը արբեցրել էին նրան և ինքնամոռացութեան մէջ գցել. նա այդ կողմից արդէն այնքան առաջ էին գնացել, որ մի տեսակ պահանջող էր դարձել. և երբ տեսնում էր, որ մէկը այնպէս չի խոնարհուում իր առջև, չի ցոյց տալի իրեն յարգանք, հասկանում է իր ցուցամուտութիւնը, և կամ այդ մէկը ուժեղ մարդ է, իր հրամանն ու ազդեցութիւնը չի կարող նրա վրայ տարածել՝ կատաղում էր, և չհամարձակուելով բան ասել, որ մի գուցէ այդ լուցկուց հրդեհ բռնկի՝ լուում էր ու ինքն իրեն ուտում:

Եկեղեցու շինութեան լուրերը կատարելապէս կատաղեցնում էին նրան, մանաւանդ, որ դրան ձեռնարկողը Մաթոս-աղան էր, ոչ ինքը, Մաթոս-աղան, որ աւելի մեծ դիրք ու անուն ունէր քան ինքը. կատաղում էր աւելի ևս նրա համար, որ այդ գործի հետ կապուած էր և դրամական հարց:

«Եթէ Մաթոս-աղան եկեղեցու տեղ առնի իր միջոցներով, պէտք է աայ իր 200,000 րուբլու կարողութիւնից ոչ աւել, քան

5000 ըուբլի. մինչդեռ շինութեան համար հարկաւոր է լինելու 25,000 ըուբլի. իսկ այդ գումարը ումից է առնելու. մեզանից, ինձանից... էն քիչը 1000 ըուբլի... իսկ ես ինչպէս տամ 1000 ըուբլի... Ն...ցիները իրենց համար եկեղեցի պիտի շինեն, ինձի՞ ինչ, էն էլ Մաթոս-աղայի ձեռքով, նրա փոքրի համար... Իսկ ես յիմարս միայն փող եմ տալու... Ո՛չ, ես կոպէկ տուողը չեմ... Բայց —, յանկարծ կանգ առաւ նա և մտաւ դրեց ձակասին, -- չտալ էլ չի լինի. եթէ ասիմ «չեմ տայ», հասարակութեան աչքում կկորցնեմ զիրքս. եթէ ասեմ «չունիմ», առեարական աշխարհում կձգեմ վարկըս. ո՛չ, այդ կերպ չի լինի. հարկաւոր է մի ուրիշ հնար մտածել...

Այդ խորհրդածութիւնները մէջ էր նա, որ ներս մտաւ Տէր-Մանասը: Նրա փոքրիկ երեսը այդ օրը կասես աւելի էր փոքրացել և բոլորովին կորել չլուացած մագի ու մօրուքի մէջ, որոնք կասես երբէք սանրի երես տեսած չլինէին: Նրա երեսի վրայ հագիւ էին երեւում բները մէջ շարունակ խաղացող երկու աչքերը, որ կասես աչքեր չլինէին, այլ ներս խրցրած ուլունքներ:

Նրա երկար մազերը հասել էին մինչև ուսերը և ծածկել դուրս ընկած կուզի մի մասը: Նա կօշիկներով յատակին քրտաքտացներով մօտեցաւ Սարգիս Փորսուղեանին և յուզուած ողջունեց:

— Օրհնեա՛ ի տէր —, ձայնեց Փորսուղեանը և հրաւիրեց նրան նստելու:

— Գերեզմանօրհնէքը պըծայ, ասացի զնամ տենամ պարոն Սարգիսն ինչ ա շինում:

— Ուրախ եմ տէր-հայր, ուրախ, որ մեզ չէք մոռանում:

— Օ՛-ժ, պարոն Սարգիս, ձեզ պէս ազնիւ մարդուն մոռանալ... ինչպէս կարելի ա...

— Շնորհակալ եմ —, ժպտաց Փորսուղեանը, և զրանով իր փառասիրութեանը կասես մի նոր յագուրդ տուեց:

— Հնա, պարոն Սարգիս, լաւ միտքս ընկաւ —, զգացուած սկսեց Տէր-Մանասը, — իմանալուս եկեղեցի էք շինում, շնորհաւոր ըլլի. ճի՛շտ ա:

— Այո՛, այդպէս մի բան կայ:

— Եկեղեցի շինելներդ խիտ լաւ. ինչ ասել կուզայ, մենք քահանաներս մեր ազգի

եկեղեցու պայծառութեանն ուրախանալու
ենք. բայց ինչի՞ համար եկեղեցի շինելով
ինձի կուզէք էս տեղան հեռացնել. յանցանքս
ի՞նչ ա. ի՞նչ եմ արել. ո՞ւմ մեռելն եմ ան-
թաղ թողել, կամ ո՞ւմ երեխան ա անկունուք
մնացել. ասացէք:

— Ի՞նչպէս. այդ ո՞վ է ձեզ հեռացնողը:

— Մաթոս-աղան, ո՞վ—, յուզուած պա-
տասխանեց Տէր-Մանասը:

— Մաթոս-աղան —, կանչեց Փորսու-
ղեանը, և քահանայի բարկութեան մէջ իր
կրքերի համար հող գտնելով կանգնած տե-
ղում ուրախութիւնից ոստոսաց:

— Այն, նա ասել ա, որ երբ եկեղե-
ցին շինէք-վերջացնէք՝ ինձ հեռացնելու էք.
ասել ա, «Տէր-Մանասը անարժան քահա-
նայ ա. մի կանոնաւոր քահանայ պիտի հրա-
ւիրենք»: Զգիտե՛մ քահանայի կանոնաւորը
ի՞նչ տեսակ ա:

Տէր-Մանասի այդ խօսակցութեան վրայ
Փորսուղեանը յիշեց նրա կենսագրութիւնը,
որ արել էր նրան իր ընկերներից մէկը, թէ
ինչպէս նա առաջ եղել է մի խեղճ ջրկիր-
երկար ջուր կրելուց երբ գուրս է եկել նրա
ջանը, կուզն էլ հետը՝ նա մտել էր իրենց

քաղաքի յաջորդի մօտ ծառայ. այդ յաջորդը
վերջը եպիսկոպոս դառնալով իբրև վարձաա-
րութիւն Մանասի ընտանիքին՝ նրան դարձ-
րել է հայ ազգի գլխին տէրտէր:

— Հոգևոր իշխանութիւնը էնքան դէս-
ուղէն հալածելուց յետոյ հազիւ մի անկիւն
տուեց զաւակներովս ծուարելու՝ հիմա էլ
Մաթոս-աղան ա հալածում, հացից զրկում...
Մեղք եմ պարոն Սարգիս. խղճացէք ինձի.
մի թողնէք հալածելու. եթէ ինձ չէք մեղ-
քանում, գոնէ էնքան մանրութոշորիս խղ-
ճացէք... Ա՛խ, եթէ սրբազանը կենդանի
լինէր, մենք էս օրին չէինք մնայ... արատ-
սուքը աչքերին այրուած կարօտով արատ-
սանեց Տէր-Մանասը:

— Անհոգ կացէք, տէր-հայր. ես քանի
այտուեց եմ, ձեզ ոչոք ոչինչ չի տնի. հան-
գիտս մնացէք:

— Շնորհակա՛նլ եմ, պարոն Սարգիս,
շնորհակա՛նլ—, արտասանեց նա և վեր կա-
ցաւ գնալու:

Փորսուղեանը ուղեկցեց նրան մինչի
գուռը. և աղա երբ ետ դառաւ սենեակ,
կանգնեց մի-երկու վայրկեան, և ձայնեց.

— Ա՛ն, դա ինձ պէտք կգայ...

III.

Այդ օրից անց էր կացել տարի, տարի ու կէս: Կովկասից համառոտ լուրերը մէկը-մէկից աւելի սարսափելի էին և արիւնալի: Չինգիզիսանները, Լանկիթամուրները, Աղամամազները և Շահարամները արժանաւոր ժառանգները վերսկսել էին իրենց նախահարց արհեստը. հո՛ւր, սո՛ւր, աւե՛ր, ապա-կանութիւն տարածուել էր չորս կողմը: Գեղանի Կովկասը դառել էր դժոխք. արիւնը հոսում էր աղբիւրի նման. գիւղ ու քաղաք ծածկուել էին անմեղ մանուկների և անզէն ծերունիների հազարաւոր զիւղներով. կեանքը դառել էր չնչին բան. կալւածքը, հրի ճարակ. ստացուածքը, աւարի բաժին. սևը, սովին ընկեր... Այլ ևս չէին լաւում գեղջուկի երգն ու հովուի սի-ճայնը. նրանց փոխարինել էին մանու-ների աղեխարշ լացը և մայրերի անողորմ կականը... Մայրը որդուն էր վնասուում, քոյրը եղբօրը, նորատի ամուսինը մարդուն. բայց չէին գտնուում. նրանք կամ մեռել էին, կամ կռուի շարքերում իրենց կրծքով, վերջին շնչով իրենց ընտանիքի պատիւն ու

որաստուն հայրենիք էին պաշտպանում:

Օգնութիւն, օգնութիւն, լաւում էր Կովկասի խորքերից. օգնութեան էին կանչում 'ի տարապարտուց հրի ու սրի մասնուած հայերը իրենց հեռաւոր ու մօտաւոր եղբայրներին, հայրենիքի արժանաւոր որդիներին:

IV.

Աշուն էր: Անասնձ քամին ծովից գալով իր բոլոր թափով անց էր կենում ն... քաղաքի վրայով: Ծովի երեսին բարձրացող բլրածև ալիքները մէկը միւսի ետևից յորձանք տալով դիպչում էին ափերի հսկայական ժայռերին. վերջին անգամ մի ցաւազար մոնչիւն արձակելով ուժգին ձողփիւնով ցայտեցնում էին ջրերը դէպի վեր և տեղի տալիս միւս ետի գալող ալիքներին: Ամեն մի իր, ամեն մի արարած ինչ աւելի թոյլ էր, քան ինքը քամին աշխատում էր հրել, դէն մղել իր առջևից, ազատ ճանապարհ բանալ, անցնել հեռաւոր անձայրարձակ անապատները, ուր հողմն է անսանձ, ուր մրրիկն է թափառում...

Այդպիսի մի մըրկալի-ալեկոծ օր էր, որ

Մաթոս-աղան դռները պինդ փակած, իր առանձնասենեակում նստած, զբաղուած էր եկեղեցի շինելու ծրագրով, միևնոյն ժամանակ մտածելով իր ընկերների թոյլ վերաբերմունքը դէպք այդ դործը: Այդ ժամանակ յանկարծ ներս մտաւ աղախինը և յանձնեց նրան մի նամակ:

Նամակը անսպասելի էր: Նա ծրարը ձգելով աղախնին ձայնեց.

— Սպասիր:

— Ծառանգ եմ:

— Ումից է այս նամակը:

— Չգիտեմ:

— Ո՞վ բերեց:

— Ես փնջի մէջ փաթաթուած մի փափախաւոր մարդ:

— Հիմա այնտե՞ղ է:

— Ո՛չ. յանձնեց ու հեռացաւ:

— Չհարցրիր, ո՞վ էր. ումից է նամակը:

— Հարցրի. ասաց «ամեն ինչ մէջը գրած է»:

«Ամեն ինչ մէջը գրած է», բիւ սակ մըմուաց Մաթոս-աղան և սկսեց կարգալ նամակը: Նամակը նրան խիստ տարօրինակ թուաց. տառերը տպագիր չէին, բայց ինչ

որ տպագրածի ձևով էին. թանաքը դժգոյն էր. իսկ նամակի ճակատին կար մի ձուռած կարմիր շրջան, որի մէջտեղը գրած էր «հայ յեղափոխութիւն»: Նրա ձեռքերն սկսեցին դողդողալ. սակայն նա ճիգ թափեց կարգալու:

Այդ ըոպէ ներս մտաւ նրա կինը, որ աղախնուց լսել էր անծանօթ նամակ ստանալու մասին:

— Այդ ի՞նչ նամակ ես ստացել:

— Ի՞նչոր մի մարդ բերել, աղախնին է տուել. նայիր Չարգար, նայիր, գորով փող են ուզում:

— Փճո՞ղ, գորով —, կրկնեց Չարգարը և աւելի հաւատարմանալու համար նայեց նամակին:

— Ա՛յ, այ —, մատով ցոյց տուեց Մաթոս-աղան, — գրած է երեք հազար ըստ ըրի. եթէ չտաք՝ կգիմենք խիստ միջոցների:

— Ի՞նչ, խիստ միջոցների —, համար էա ճշաց Չարգարը, և շուարած նայեց ամուսնու երեսին. նրա շուարելը այդ ըոպէ այնքան նրա համար չէր, որ 3,000 ըստ ըրի էին պահանջում, այլ նրա համար, որ «կրդի-

մէին խիստ միջոցները», որովհետեւ, շատ լաւ գիտէր իր ամուսնու տաք բնաւորութիւնը, կամակորութիւնը և անտեղի հակառակիլը:

— Ո՛չ, ես զբանց փող տուողը չեմ. սովքեր են զբանք. եթէ բարեգործութեան համար են ուզում, ես աւելի մեծ բարեգործութիւն եմ անում, եկեղեցի եմ շինում... Չէ, չեմ տայ. ի՞նչ պիտի անեն, պիտի սպանեն. թող սպանեն, տեսնիմ ի՞նչպէս են սպանում —, ձեռքերն օդում շարժելով կատաղի կանչեց Մաթոս-աղան:

Կինը կարեկցօրէն նայեց նրա երեսին, խղճաց նրան իր տաք բնաւորութեան համար և համոզիչ եղանակով դառաւ.

— Ա՛յ մարդ, ինչ ես էդպէս շուտ բարկանում. գրելով ճօ չեկան, էս բողբոջ ձեռքիցդ չառան. քաղաքում հասկացող մարդիկ կան, տար ցոյց տուր, խորհուրդ հարցրու, տես ինչ կասեն, յետոյ. օրինակ Սարգիս Փորսուղեանին. նա հայաստանցի մարդ է, այդ տեսակ բաներ կգիտենայ. ապա թէ տուր, կամ մի տայ:

Մաթոս-աղան երկու վայրկեան մտածկոտ աչքերով նայեց ամուսնու երեսին ու

դառաւ.

— Լաւ ես ասում, Չարդար, ասածդ ճշմարիտ է. կասնեմ մի-երկու մարդու ցոյց կտամ. տեսնիմ ինչ կասեն՝ յետոյ: Լաւ ես ասում:

Վ.

Ուշ երեկոյ էր: Սեղանի վրայ զբաժ լամպարը իր բաց-ջրագոյն լուսարգելի միջով դողդողացող ճառագայթները զցում էր սենեակում գտնուած իրերի վրայ: Սենեակը լուռ էր և խաղաղ. աղմուկ հանողը մի-միայն ճօճանակի կիսալուսնաձև պատուանդանն էր, որ խուլ ձայնով բարձրանուցածանում էր գորգի վրայ: Աղմկի հետ միացողը ճօճանակի մէջ նստողի կախ ընկած մուճակի ձայնն էր, որ ամեն մի ճօճին թոյլ կերպով կրնկով քսւում էր գորգին:

Ճօճանակի մէջ մէջքին ընկած ճօճում էր Սարգիս Փորսուղեանը, մի նամակ ձեռին բռնած, ընկղմուած մտածմունքների մէջ...

«Չարմանք բան է, հէնց որ միքանի կողմէի փող ես հաւաքում, քիչ անուն վաստակում, հասարակութեան մէջ դիրք ձեռ

բերում՝ խալոյն չորս կողմից զիմում են.
 ուղաձնեղն ինչ է, փող. ուսումնարան է,
 փող. եկեղեցի է, փող. աքսորական է, փող.
 ձանապարհորդ է, փող. աղքատ աշակերտ է,
 փող. լրագիր է, փող. նոր գիրք է, փող. փող,
 փող, փող... ամենքը փող. մարդ զբանց
 բոլորին որ տայ ուր կհասնի. ինքն էլ կ'աղ-
 քատանայ: Մաթոս-աղան իրեն փառքի հա-
 մար եկեղեցի է ուղում շինել, իմ վրայ
 գրել է 1000 ըուբլի. այդ հերիք չէ, հիմա էլ
 սրանք են պահանջում 1000 ըուբլի, էն էլ
 սպառնալիքով: Բայց—, կանգ առաւ նա,—
 արդեօք այս տեսակ նամակ մենակ ինձ են
 գրել, թէ՞ ուրիշներին էլ կլինեն գրած: Եթէ
 գրած լինին ուրիշներին, անշուշտ գրած
 կլինին և Մաթոս-աղային. և եթէ արդարև
 նրան գրել են, օ-օ, այն ժամանակ են գի-
 տեմ... Բայց ինչպէս իմանամ գրել են,
 թէ ոչ. ում հարցնեմ... բայց ոչ, հարկաւոր
 չէ հարցնել. հարկաւոր է լուել, այս նամա-
 կի մասին ոչոքի ոչինչ չասել, մինչև որ մի
 տեղից մի բան կծագի. մանաւանդ, որ Մա-
 թոս-աղան ինքը անհամբեր մարդ է, եթէ մի
 բան լինի, չի կարայ պահէ, խալոյն կասէ»:
 Հէնց այդ վայրկենին լսուեց զանգակի

ձայնը:

Այդպիսի ուշ զանգահարութիւնը հա-
 մարեա շփոթեցրեց Սարգիս Փորսուղեանին.
 նա վեր կացաւ նստած տեղից և զիմեց դէ-
 պի դուռը. այդ ըոպէ անսպասելի կերպով
 նրա զիմաց ելաւ Մաթոս-աղան:

Նրան տեսնելու պէս Փորսուղեանը շտա-
 պով նամակը դրեց ծոցը:

— Ա-ս, այդ դժբ էք, Մաթոս-աղա.
 էսպէս գիշերով ինչ խաբար:

— Այ, ինչ խաբար—, այլայլուած
 կանչեց Մաթոս-աղան, և ձեռի նամակը
 շարտեց սեղանի վրայ:

Փորսուղեանը նախագգաց նամակի մէջ
 ինչ լինելը: Վայրկենապէս նրան այնպիսի
 մի ուրախութիւն արեց, որ նա խելքը
 կորցրածի պէս խլեց նամակը և մօտեցրեց
 լամպարին: Ճիշտ միևնոյն նամակն էր, ինչ
 իր ստացածը. նոյն ձևը, նոյն կնիքը, նոյն
 սպառնալիքը. միայն տարբերութիւնը զու-
 մարի մէջ էր:

— Կարդացի՞ր:

— Այո, կարդացի:

— Իմացա՞ք ինչ է գրած:

— Այո, իմացայ:

— Դէ, հիմա ինքներդ ասէք, ի՞նչ անեմ. տամ, հա, տամ էդ տեսակ մարդկանց, որ զօրով են ուզում, սպառնում են:

— Ճշմարիտ որ դայրանալու բան է: Չգիտես ո՞վ են, ի՞նչ են, փող են ուզում, էն էլ զօրով... Եղբայր մենք ինքներս բողոքում ենք բռնութեան դէմ, դրանք աւելի մեծ բռնակալներ են. դեռ համարձակում են ազատութեան անունից խօսել...

— Ո՛չ թէ միայն բռնակալներ են, այլ և աւազակներ են, աւազակներ—, վրդովւած բռունցքով սեղանին խփեց Մաթոս աղան:

— Իմ կարծիքով նուէր ասածդ պիտի բղխէ մարդուս սրտից, այ, օրինակ ինչպէս ձեր եկեղեցու շինութեան համար տեղ անելը. դա իսկ որ նուէր է. իսկ մինուէր, որ չի լինում կամովին, այլ լինում է բռնի՝ դա նուէր չէ, դա կատարեալ թալան է:

— Իսկ և իսկ թալան. լաւ ասիր: Չէ, ես դրանց փող տուողը չեմ—, Փորսուղեանի խօսքերից յորդորած վճռեց Մաթոս աղան, — սպառնալ չէ, ի՞նչ կուզէ անեն, ես նրանց կոպէկ տուողը չեմ. ես տալու տեղը գիտեմ. այ, եկեղեցու համար կտամ.

դա հոգու բան է:

— Իհարկէ, Մաթոս աղա, իհարկէ. եկեղեցին սուր, դրանց ուզածն սուր—, անսահման ուրախացած խօսեց Փորսուղեանը:

— Դէ, պարոն Սարգիս, գիշեր բարի. շնորհակալութիւն բարի խորհուրդներիդ համար. գալս էդ բանի համար էր: Ուշացայ. դուրսը մութն է:

— Լոյս բարի: Իսկի նշանակութիւն մի տայ նրանց սպառնալիքին—, աւելի ամբաջրեց նրան Փորսուղեանը և ուղեկցեց մինչի դուռը:

— Հա, պարոն Սարգիս, քիչ քնաց մոռոնայի—, դռան մէջ կանգնելով խօսեց Մաթոս աղան, — վաղը եկեղեցու շինութեան համար մեր տանը ժողով է. խնդրեմ չմոռանաք դալ:

— Շնորհ լաւ—, ձայնեց Փորսուղեանը և ճանապարհ դնելով նրան, ետ գառաւ սենեակ և ընկաւ իր խորհրդածութիւնների մէջ...

VI.

Փոքրիկ սեղանի վրայ վառուող թիթեղեայ լամպարի աղօտ ճառագայթները հա-

զիւ լուսաւորում էին նրա շուրջը բոլորուած մարդկանց մատանջ գէմքերը: Նրանք բոլորն էլ լուռ էին և մտախոհ. յաճախակի ծխում էին պապիրոսները և շփում ճակատները, կասես աշխատելով այնտեղից հանել, դուրս բերել մի հնար, միջոց իրենց զրժւարին կացութեան, որի մէջ մնացել էին նրանք:

— Ընկերներ —, նրանց դառաւ սեղանի գլխին նստած մի գեռահաս, գանգուր մագերով, նեղ ու լերկ ընչացքով, լայն ճակատով երիտասարդ, որի ծնօտի երկու կողմերը մագակալել էին, ու նրա գէմքին տուել վեհ և խրոխտ արտայայտութիւն, — դրութիւնն աւելի քան փափուկ է. մեր հայրենիքին կործանող փտանդ է ստրուտում. հայի համար լինելու և չլինելու խնդիր է. մեզ հարկաւոր է օր առաջ միջոց գտնել գէնք ձեռք բերելու, գէպի կովկաս ճանապարհուելու. ամեն մի բոպէ մեր հարազատներից տանեակներով գոհ են գնում թաթարական սրին. ամեն օր մի գիւղ է աւերուում, ամեն շաբաթ մի քաղաք կործանուում. երկիրը գառել է մոխրի կոյտեր... Այս բոլոր եղելութիւնը մենք աշխատեցինք

ասել-հասկացնել տեղիս հայ հասարակութեան, բայց այդ հասարակութիւնից բացի մեր հասարակ դասակարգի փոքր մասից ոչոք չիմացաւ մեր ասածը, ոչոք չըմբռնեց խնդրի կարեւորութիւնը, ոչոք չհասկացաւ իրերի դրութիւնը: Մանաւանդ աղա դասակարգը բոլորովին խուլ մնաց մեր քարոզին. նա չուզեց զգալ մեր հայրենիքի ցաւը. նա իր ոսկին պահեց, կարծելով, որ այդ ոսկին մի աւելի կարեւոր բանի պէտք կգայ, քան հայրենիքի պաշտպանութիւնը. նա իր նպատակը գտնում է ոսկու և նրա դիզելու մէջ. նա չէ ուզում գիտենալ, որ եթէ այդ ոսկու մի մասը բաժին հանէր հայրենիքին, այդ գեղանի երկիրը այսօր այս չարաբողոք վիճակին չէր հասնի: Այդպէս է եղել այդ դասակարգը մինչ օրս, այդպէս էլ այսօր է: Նրա համար չկայ գաղափար, չկայ սէր, չկայ հայրենիք. այդ երեք բանին նրան փոխարինել են՝ հարստութիւն, հաճոյք և փառասիրութիւն: Մեր ընկերները, որոնք իրենց կրծքով միշտ պատրաստ են եղել պաշտպանելու մեր հայրենիքը, կերծես երբէք մտածել չեն աուել մեր աղաներին, թէ ճարտար որ հայրենիքի պաշտպանութեան համար գո-

հաբերում են իրենց կեանքը, մենք էլ նրա փրկութեան համար նուիրաբերենք մեր ոսկու մի մասը»։ Դրանք, սիրելի ընկերներ, հայրենիքի արժանի զաւակներ չեն, այլ մի տեսակ զաւաճաններ, որ ոսկի տալու երկիւղից հեռու են պահում իրենց դէպի հայրենիքի տառապանքները և խորթանում են մեզանից։ Արդ, երբ քարոզը չի օգնում նրանց, պատիժը պէտք է օգնէ։ Արդէն երկրորդ անգամն է, ինչ նամակներով դիմում ենք արել, բայց ոչ մի տեղից պատասխան չունինք, և ոչ էլ մի կոպէկ փող ենք ստացել. իսկ մենք երկար սպասել անկարող ենք. իւրաքանչիւր ընդհանր թանգ է մեզ համար։ Երբ ընդհանուրի շահը պահանջում է մէկի գոհուիլը՝ այդ գոհը պէտք է լինի. մենք պէտք է դիմենք վճռական միջոցներին։ Խնդիրը ընկերներ խիստ լուրջ է, և հարցը ծանրակշիւ։ Ձեր կարծիքն եմ հարցնում։

Մի քանի բողոք տիրեց խորին լուռութիւն։

— Ես կասէի —, կամաց և հանգիստ սկսեց մի հարուստ պեխերով երիտասարդ —, այդ տեսակ միջոցը թէ խիստ է և թէ վատ. այդ կերպ ստացած օգնութիւնը հաւասար է չստացածի, եթէ ոչ աւելի վատը. հարկա-

ւոր չէ այդ միջոցով օգնութիւն ստանալը. հարկաւոր է աշխատել, հասկացնել նրանց, որ նրանք իրենք զգան հայրենիքի ցաւը և կամովին անեն նուիրաբերութիւնը. մեր արածը բռնութիւն է. դա մի ձեռով շինել է, միւս ձեռով քանգել։

— Ընկեր վահագն —, ընդհատեց նրան մի նիհար, չոր, թուխ դէմքով երիտասարդ, — ասածդ միանգամայն ճիշտ է. եթէ չլինէր այն ճղնաժամը, և լինէր հանգիստ ու խաղաղ ժամանակ, և մենք ունենայինք միջոց նրանց քարոզելու և հասկացնելու՝ լաւ. բայց ինչ պիտի անես, երբ այդպիսի օրհասական բողոքում նրանց անտարբերութիւնը խոչընդոտ է հանգիստանում գործին և խանգարում է մեզ. իսկ մենք, ինչպէս ընկեր Արզամն ասաց, չենք կարող երկար համբերել, պէտք է դիմենք կարուկ միջոցներին։

Նորից տիրեց լուռութիւն, որից յետոյ վեր կացաւ միջահատակ, կապոյտ աչքերով, դալուկ ու մաղձոտ դէմքով մի դեռահաս երիտասարդ, հազաց մի-երկու անգամ ու սկսեց.

— Ընկերներ, իմ ասելիքս անմիջական

պատասխան չէ ընկեր Արգամի դրած հարցին, ոչ էլ անմիջական պատասխան ընկեր Վահագի ու Նժդեհի ասածներին, այլ մի լրացուցիչ մասն հէնց այն կէտի, որ վիճաբանութեան նիւթ է, որովհետեւ հէնց այդ կէտն է, որ մեզ մտածել է տալիս և ետ կասեցնում մեզ բոլորիս. դա աղա դասակարգն է: Ընկեր Վահագնը ասաց, որ հարկաւոր է աշխատել, հասկացնել նրանց, որ նրանք իրենք զգան հայրենիքի ցաւը և կամովին անեն իրենց նուիրաբերութիւնը: Ես նրա ասածից հետեցնում եմ այն, որ նրանք, այսինքն այդ աղաները տգէտ են, այդքանը չեն հասկանում: Իսկ ես դրան ոչ թէ տարակուսում եմ, որ այդպէս չէ, այլ զարմանում եմ. մի՞թէ աչք ունեցող մարդուն հարկաւոր է ցոյց տալ արևը և նրա լոյսը. մի՞թէ մարդ երբ զգում է ցուրտ, պիտի ասես, թէ «մըսում ես»: Ո՛չ, ընկերներ, այդ այդպէս չէ. այդքանը հասկանալու համար մեծ գիտութիւն պէտք չէ, մի առանձին դժուարութիւն էլ չկայ, այլ հարկաւոր է, որ մարդուս սիրար մեռած չլինի, մարդըս այդ աստիճանի շահագրգիռ և գծուծ չլինի, Խնդրեմ ասէք, մի՞թէ թուրք բէզը

կամ թաթար իշխանը աւելի հասկացող է և զարգացած քան մեր հարուստ, աղա դասակարգը. ամենևին ոչ. նրանք այդ բանում մերոնցից շատ ցածր են. բայց մի ուրիշ բան, որում նրանք մերոնցից բարձր են, այդ նրանց համայնական ոգին է, որ մեր աղայական դասակարգի մէջ մեռած է: Իսկ դա ո՛չ թէ ասելու-հասկացնելու, այլ ժամանակի խնդիր է. մինչև որ կկրթուի մի քանի սերունդ: Իսկ այժմեան աղայական դասակարգը երբէք չի կամենայ, չեմ ասում չի կարենայ, մեզի հասկանալ: Նրանք եթէ այսօր իբրև հայութեան անդամ մեզ պիտանի չեն՝ զոնէ նրանց ոսկին մեզ պիտանի լինէր: Ը՛ր՛, ես երկար կանգ կառնէի այդ դասակարգի, ընդհանրապէս դասակարգերի վրայ, բայց որովհետեւ ժամանակն ուշ է և մեզ այդ շատ հեռուն կտանէր, ուստի ես վերջացնում եմ խօսքս—, ասաց և հազիւ շունչ քաշելով ընկաւ աթոռին:

Իտարձեալ տիրեց խորին լուռութիւն. իւրաքանչիւր մէկի սրտի վրայ կասես մի քար էր ծանրացել. ամեն մէկը զգում էր իրեն խղճի պայքարում. նրանց մէջ մի կողմից խօսում էր մարդկային ցաւակցական զգաց-

մունքը, միւս կողմից հրատապ օրուայ խըն-
դիրը:

Դրութիւնը ծանր էր և դժուարին. նրա
իւրաքանչիւր բոպէն ճակատագրական էր:

Գանգուր մազերով երիտասարդը, որ
մինչ այդ խաղում էր իր լերկ ընչացքի հետ,
ըմբռնեց ընկերների հոգուն տիրող դրու-
թիւնը, հաստ շրթունքները շարժեց ու դա-
ռաւ.

— Ընկերներ, իմացաք ընկեր Վահա-
գի, Նժդեհի և Հրանտի ասածները. լսեցիք և
իմ ասածը. ես պարզ կերպով տեսնում եմ,
որ իւրաքանչիւրիդ հոգու մէջ մի անհաւա-
սար կռիւ կայ. բացի այդ, որքան էլ հար-
ցը ձեզ համար վճռուած լինի, դարձեալ
ճնշուած էք զգում ձեզ. այդ պատճառով ես
առաջարկում եմ ձեզ դարձեալ մի, բայց
վերջին միջոց. կկամենա՞ք:

— Խնդրե՛մ—, լսուեց չորս կողմից:

— Մենք պատգամաւոր ուղարկենք տե-
ղիս երէցի մօտ և խնդրենք, որ նա գնայ
մեր կողմից իբրև հոգևոր հայր ներկայա-
նայ աղաներից մէկին (որից ամենից շատ
ենք պահանջել) համոզէ, ասէ վերջին ան-
գամ մեր առաջարկն ու վճիռը. և եթէ այդ

էլ չօգնէ՝ այն ժամանակ դիմենք խիստ մի-
ջոցի:

Ընկերները լուռ համաձայնութեան նշան
տուին, և քիչ հանգստացած խօսող երիտա-
սարդի առաջարկութեամբ, պապիրոսները
բերաններին կամաց-կամաց հեռացան սե-
նեակից:

Մնաց միայն գանգրահեր երիտասարդը.
նա ծանր անբաշեց, յուզուած ընկաւ մահ-
ճակալին և նորից պաշարուեց ծանր, խեղ-
դող մտքերով...

VII.

Տէր-Մանասը ընթրիքը կուշտ կերել,
կողքին ընկած թաղթին հանգստանում էր
և երէցունու հետ խօսում:

— Ասում են, Մաթոս-աղէն եկեղեցու
տեղին արդէն առել է, հա՛, տէրտէր, ճի՛շտ է:

— Այո՛, ճիշտ ա. սևումուժ տեղ ըլլի
զլխին:

— Ուրեմն շինութիւնը շուտով սկսե-
լու են:

— Փող են հաւաքում, որ սկսեն. ար-
դէն ցուցա՛լ են կազմել, թէ ումից ինչքան
առնին:

— Ասել է մի տարուց եկեղեցին պատ-
րաստ կլինի:

— Ի՞նչ մի տարի—, երէցուհու վրայ
կանչեց Տէր-Մանասը,— Ի՞նչ ես դուրս տա-
լի. ասա եօթը, ութը, տասը... Ի՞նչ, բե-
րանդ կցաւի...

Երէցուհին հասկացաւ ամուսնու հոգե-
կան դրութիւնը. նա նոյնպէս լսել էր, որ
երբ եկեղեցին շինուի, պատրաստ լինի, իր
ամուսնուն ասելու էին, «երթաս բարով».
էլի նոր-մէկից թափառական կեանք, էլի
հալածանք, էլի նեղութիւն: Նա այդ դրու-
թիւնը միքանի անգամ ձաշակել էր, և
զգացել էր նրա դառնութիւնը: Եւ երբ նա
երէցի բարկութեան վրայ մտապատկերեց
մի նոր թափառական անտուն, անհաց կեանք,
սրտում մի ծակոզ կակիծ զգաց և մտքում
խօսեց. «երանի կամ սրբազանը կենդանի
լինէր, կամ մարդս նորից ջրկիր դառնար»...

— Եկեղեցի ա շինում. անխիղճ ա-
նաստուած. մի կողմից եկեղեցի ա շինում,
միւս կողմից կենդանի եկեղեցի ա քանդում:
Տայ Աստուած իրեն օջախն էնպէս քան-
դուի, որ պուճախ դառնայ: Անտէր մարդ ա
գտել, խեղդում ա... Ապա մէկ սրբազանը

կենդանի ըլիր, տենամ ի՞նչպէս կհամար-
ձակուիր ինձի ձեռը տալ... Հը՛ր՛, նրան շանց
կտար—, բոռնցքը օդում շարժելով վեր-
ջացրեց Տէր-Մանասը:

— Այն սրբազանը, սրբազանը... անխ—,
խորը հառաչ քաշեց երէցուհին և յիշեց
սրբազանի երկար, փափուկ մօրուքը...

— Ի՞նչ անեմ, հա, իրիցկին, ասա, ի՞նչ
հնար գտնիմ, որ խանգարեմ եկեղեցու շի-
նութեան գործը, կամ էդ անաստուածին
էն տեսակ մի վխաս հասցնեմ, որ գնայ ի-
մանայ:

— Աստծուն թող—, խուլ ներշնչու-
մով ձայնեց երէցուհին:

Այդ ժամանակ լսուեց գոան բաղխոցի
ձայն: Երէցն իսկոյն վեր կենալով տեղից
շարժուեց զէպի դուռը և կանչեց.

— Ո՞վ ա:

— Ես եմ:

— Դու ո՞վ ես:

— Ծնիւ եմ: Բացէք:

— Ծնիւ—, ձայնեց Տէր-Մանասը և
մոմը ձեռին մօտեցաւ գոան. և նա հազիւ էր
զուտը բաց արել, երբ նրա հանդէպ եա-
փրնջին ուսին կանգնեց մի դեռահաս երի-

տասարդ: Նրա մագակալած թուխ ընչացքի վրայ կասես քարացել էր յամառութիւնս, և հրաման արտայայտող դիմագիծ:

Նրան տեսնելու պէս Տէր-Մանասը մի ցնցող երկիւղ զգաց, մի կաշկանդող անհամարձակութիւն տիրեց նրան և նա հագիւ թոթովեց.

- Ի՞նչ ես ուզում, որդի:
- Ձեզ հետ խօսելիք ունիմ, հայր:
- Ի՞նչ խօսելիք:
- Ընկերների կողմից յանձնարարուած:

Տէր-Մանասը ոչ հասկացաւ երիտասարդի վերջին սասձը, և ոչ էլ մտածեց հարցնել, թէ ի՞նչ ընկերներ էին այդ, որոնց կողմից յանձնարարուած էր: Նա աչքերը բնեւրի մէջ խաղացրեց ու կանչեց.

— Իրիցկին, ծուխ ա, գալի լամպը վառի: Մինչև լամպարի վառելը երիտասարդը քարացած հայեացքով ու մարմնով կանգնած մնում էր իր տեղում. նա այդ ըոպէ անշարժ էր ինչպէս արձան: Փահանան էլի մի անգամ նայեց այդ կենդանի արձանին և ինքն իրեն հարցրեց. «ե՜հ, տեսնիս էս ո՞վ ա»...

— Համեցէք —, ներսից լսուեց երէցուհու ձայնը:

Երիտասարդը երէցի հետ մտաւ դահլիճ:

- Ասա, որդի, տեսամ ի՞նչ ա:
- Տէր-հայր, նախ պէտք է ձեզ ասեմ, որ ես դիմում եմ ձեզ ընկերների կողմից իբրև խոստովանածօր. ուզում եմ ասել, որ ասելիքս մնալու է մեր մէջ իբրև գերեզմանական գաղտնիք:

- Իհարկէ որդի, խոստովանանք ա:
- Երկրորդ, մեր խնդիրքն է ձեզ, իբրև քահանայի, միջնորդ հանդիսանալ մեր և մի անձնաւորութեան մէջ և աշխատել գլուխ բերել մեր յանձնարարութիւնը:

— Այո իհարկէ. էդ մեր քահանաների պարտքն ա:

— Մեր կողմից դիմեցէք Մաթոս-աղային, յայտնեցէք, որ մենք միջնորդ ենք ընտրել ձեզ, և համոզեցէք նրան, որ տայ այն գումարը, որ մենք պահանջել ենք նրանից:

— Մաթոս-աղին, գումար —, իրեն կորցրածի պէս կրկնեց երէցը:

— Այո, Մաթոս աղին, գումար. ասացէք նրան, որ վերջին անգամ ենք դիմում

նրան և զգուշացնում, որ տայ այդ գումարը. եթէ այժմ էլ չկատարէ մեր պահանջը՝ վատ հետեանք կունենայ նրա համար... Հն, պէտք է այս էլ ասեմ, որ երբ նա ստացել էր մեր երկրորդ նամակը, բարկացած ճղել դէն էր ձգել և մեր ընկերներին հասցէին անվայել խօսքեր շոայլել. այդ արդէն մենք նրան չենք ների...

Այդ խօսքերի վրայ Տէր-Մանասին տիրեց մի տարօրինակ յուզում. նրա մտերը վրան կասես շարժուեցին և կաշու տակ կարծես ինչ որ բաներ սկսեցին ման դալ:

— Դրա համար դուք նրան կտաք երեք օր ժամանակ, որ բերէ, յանձնէ. եթէ այդ ժամանակամիջոցում էլ չկատարէ մեր պահանջը՝ մենք կգործադրենք մեր վճիռը:

— Ի՞նչ վճիռ. եանի ի՞նչ կանէք —, ապուշ դարձածի նման հարցրեց Տէր-Մանասը:

— Մահ կստանայ մեզանից:

— Մահ —, ոտքի թռչելով աչքերը բների մէջ խիտ արագ խաղացրեց Տէր-Մանասը: Այդ ըստէ նրա սրտի յուզմունքն այնքան սաստկացաւ, որ նա զգաց իրեն կատարեալ ապուշ դրութեան մէջ, նա չգիտէր

ի՞նչ էր այդ ըստէ կատարուածը, երանգ, թէ իրականութիւն:

— Ես ինձ յանձնարարուածն ասացի, փնում է ձեզ կատարելը: Խոնարհ ծառայութիւնս —, ոտքի ելնելով վերջացրեց երիտասարդը:

— Տէր ընդ քեզ —, թոթովեց Տէր-Մանասը և ուղեկցեց անձանօթին մինչև դուռը. ապա երբ դուռը փակելուց յետոյ մտաւ դահլիճ, գիտակցութիւնը հաւաքեց գլուխը, կարծես երկնքից բաղդ էլած զգաց իր գլխին: Նրան այնպիսի մի ուրախութիւն պատեց, որ հաւասար էր իրեն հաւատացած խոտացեալ դրախտին: Նա արբած այդ անսպասելի իրականութիւնից սկսեց սենեակում բացականչել.

— Դէհ, հիմա եկեղեցի շինիր, Մաթոսաղա, եկեղեցի շինիր, տեսամ ինչպէս ես շինում... ու ինձ էլ էս տեղան հեռացնում... Հն, ինչպէս չէ, ես կգամքեզ մօտ, կասեմ, կհամոզեմ, որ նրանց պահանջած գումարը տաս, որ ձեռքերից ազատուես... ինչ զագար յիմար պիտի ըլլիմ ես, որ իմ կործանումն ուզող թշնամուս կեանքը ազատել ցանկանամ... Ձէ. ես էն զագար էլ յիմար

չեմ... Դէհ, հիմա ուրախացիր Տէր-Մանաս,
ուրախացիր, գործդ աջ ա:

— Ի՞նչ ուրախութիւն. ի՞նչ աջ. ի՞նչ
ես կանչում. ո՞վ էր դա. ինչքի՞ չես գալիս
սեղանատուն—, իրար ետեկից հարցրեց ե-
րէցունին, որ ամուսնու բացականչութիւն-
ների վրայ մտաւ ներս տեսնելու, թէ ինչ
ձայն էր:

— Էն եկողն ասում էր, որ մենք մնա-
լու ենք էստեղ, էս քաղաքում:

— Շիտա՞նկ—, ուրախացած ամուսնուն
փաթաթուեց երէցունին:

— Սուրբ կարգս վկայ:

— Հը՛ր՛. ինչ լաւ մարդ է եղել—,
շնչաց երէցունին, և հանգցնելով լամպարը
բահանայի հետ անցաւ միւս սենեակը:

Տէր-Մանասը կատարելապէս արբած
այդ անսպասելի ուրախութիւնից, ամբողջ
գիշեր չկարողացաւ քնել. նա շարունակ
շուռումուռ էր գալիս երէցունու ծոցում և
շուտ շուտ հարցնում.

— Չլուսացա՞ն, իրիցկին:

— Չէ՛ դեռ. թող հանգիստ քնիմ:

Այդ գիշերուայ համբերութիւնը Տէր-
Մանասի համար կատարեալ մարտիրոսու-

թիւն էր. նա անհամբեր սպասում էր, ե՞րբ
պէտք է լուսանար, որ գնար Սարգիս Փոր-
սուղեանի մօտ, դէպքը նրան պատմէր....

VIII.

Սարգիս Փորսուղեանը նոր էր վեր կա-
ցել տեղից և դեռ կանոնաւոր չէր հազնուել,
որ գանգակը հնչեցրին: Նա դեռ տարօրի-
նակ մտածման մէջ էր, թէ ով կարող էր
լինել առաւօտ այդպէս վաղ գանգը քաշողը,
որ ներս մտաւ մաքուր հագնուած աղախի-
նը և յայտնեց.

— Տէր-Մանաս հայրն է. ասում է
«խիստ կարևոր գործ ունիմ, ուզում եմ
անպատճառ տեսնել»:

«Կարևոր գործ», մտքում կրկնեց Սար-
գիս Փորսուղեանը և հրամայեց.

— Ընդունիր դահլիճ, մինչև ես կհագ-
նուիմ, կգամ:

«Խիստ կարևոր գործ... էն էլ առաւօտ
այսպէս վաղ... չէ՛, այստեղ մի բան կայ»
հազնուելիս մտօրաւ ինքնիրեն Փորսուղեա-
նը և շտապեց դահլիճ:

... Ա.-ն, այդ դժուր էր տէր հայր:

— Ողջոյն ձեզ:

— Օրհնեա 'ի տէր: Համեցէք խնդրեմ:

— Պարոն Սարգիս—, հազիւ շունչ առնելով սկսեց Տէր-Մանասը,— ներեցէք, որ ես էսպէս առաւօտ վաղ, անքաղաքա-վար... բայց գիտէք ինչ կայ:

— Ի՞նչ. ասացէք խնդրեմ:

— Ա.—, ինչպէս ասեմ. ը՛ր՛, երէկ իրիկուն, էհ, ինչ եմ ասում, ինչ իրիկուն, գիշեր, մի երկնք բոյով մարդ, եպիսկոպոսն սին, սև փափաղը գլխին եկաւ ինձ մօտ. եկաւ ինձ մօտ, ասի, որդի, ի՞նչ ես ուզում: Ասաց թէ, մենք Մաթոս-աղայից փող ենք ուզել, ասաց, էսքան ժամանակ ա չի տալի, ասաց. եկել եմ ընկերների կողմից քեզ ասելու, ասաց, որ գնաս իրեն Մաթոս-աղի կուշտը, ասես, համոզես, ասաց, որ տայ, ասաց, թէ չէ մենք նրան կսպանենք, ասաց:

— Ի՞նչ. կսպանենք—, կանչեց Սարգիս Փորսուղեանը և վեր թռչելով տեղից մի-երկու անգամ այնպէս պտոյտ եկաւ, որ կասես կողքի պարեց:

— Այո, ասաց «կսպանենք»—, նորից աչքերը խփխփացնելով յարեց Տէր-Մանասը:

— է, դուք ինչ պատասխան տուիք:

հայրս փրկաւ ինձ սկսեցի,

մերտաւ

— Ասի լաւ:

— Յետոյ—, այլայլուած դառաւ Սարգիս Փորսուղեանը,— ինչ, գնացիք ասի՞ք:

— Հը՛, պարոն Սարգիս—, մեղմ ժպիտով խօսեց Տէր-Մանասը,— էն տեսակ բան էք ասում, կասէք ես երեխայ ըլլիմ... Ես առանց ձեզ ըսկի բան կանեմ...

— Ես այդպէս էլ համոզուած էի, տէր հայր—, հանգստացած վրայ բերեց Փորսուղեանը,— գիտեմ, որ դուք իմ ամենալաւ բարեկամն էք:

— Ըսկի գիշերս քուն չեղայ. ասի, երբ պիտի մէկ լուսանայ, որ գնամ պարոն Սարգիս մօտ, հարցնեմ, տեսամ ինչ կասի:

— Ես ինչ կասեմ—, խօսակցութեան ձևը փոխելով ձայնեց Փորսուղեանը:

— Այո. դրա համար էլ եկել եմ:

— Ես կասեմ. էն ուզողները, էն էլ ինքը Մաթոս-աղան. ուզում է տայ, ուզում է ոչ. ինձանից որ ուզէին, կմտածէի, ինչ անէի: Մաթոս-աղան իրեն շատ հասկացող մարդու տեղ է դնում. թող որոշէ, ինչպէս իրեն խելքը կկտրէ: Մէկ էլ գիտէք ինչ:

— Ի՞նչ—, աչքերը խփխփացնելով հարցրեց Տէր-Մանասը:

— Այն, որ եթէ ասէք «փող տուր», պիտի կարծէ, թէ դուք էլ փող ուզողներէ մէջ էք. եթէ ասէք «երբ չտաք կապանեն», մի բան պատահելիս ձեզ վրայ պիտի կաակածին: Ահա թէ ինչ է իմ ասելիքը:

— Շատ խելօք էք ասում, — իսկը ես էլ էդ տեսակ էի մտածել... բայց ասի, էլի մէկ զնամ պարոն Սարգսից խորհուրդ հարցնեմ:

— Չափազանց շնորհակալ եմ ձեր մտերիմ բարեկամութեան համար: Միայն ինչ որ խօսեցինք, խնդրեմ մեր մէջը մնայ:

— Այո, իհարկէ —, թոթովեց Տէր-Մանասը և ելաւ ոտքի:

— Հա, տէր հայր —, ինքն ևս ոտքի կանգնելով խօսեց Փորսուղեանը, — եթէ պատահի, որ երիտասարդը զայ պատասխանի, ինչ էք ասելու:

— Կասեմ, որ «գնացի, ասացի»:

— Լաւ էք միտք արել: Այդ ժամանակ չմոռանաք հարցնել նրան, ո՞վ է ինքը, ո՞րտեղ է բնակւում:

Տէր-Մինասը այդ խօսքերի վրայ աչքերը միքանի վայրկեան խփխփացրեց բների մէջ, կարծես այդպիսով ուզեց հասկա-

նալ, իմանալ, թէ ինչո՞ւ համար էր այդ, սակայն չհամարձակւելով իր բարեկամի ցանկութիւնը քննել՝ ցածր ձայնով յարեց.

— Լաւ:

— Իսկ եթէ պատահի —, առաջ տարաւ Փորսուղեանը, — որ հարցնէ, թէ «ինչո՞ւ համար էք հարցնում», ասացէք, «եթէ Մաթոս-աղէն փողն ուզենայ բերել՝ ձեզ իմաց տամ»:

— Լաւ —, նորից յարեց Տէր-Մանասը և շարժուեց դէպի դուռը:

Փորսուղեանը ուղեկցեց նրան մինչի դրսի դուռը, ապա երբ ետ դառաւ դահլիճ, նստեց բազմոցին, ըթի տակ մրմռաց. — եթէ Մաթոս-աղին ձեռ չտան՝ ասել է փող չտալուն մեզ էլ չեն վստօի. իսկ եթէ նրան խփեն և դրանից յետոյ անմիջապէս չբռնուին՝ այն ժամանակ 1000 ր. պէտք է տալ. ուրիշ ճանապարհ չկայ...

IX.

Օրը կիրակի էր: Առաւօտ վաղ ն... քաղաքի ժողովրդի մէջ ինչ որ խուլ շշուկ կար. մարդիկ իրար ականջի ինչ որ բան

էին փսփսուում, և շտապով քայլերն ուղղում դէպի եկեղեցու համար առնուած տեղը: Խռնուած ամբոխը այնտեղ թաթերի վրայ բարձրանալով աշխատում էր իրար ուսերի վրայից տեսնել կատարուած իրողութիւնը: Ամբոխի կենտրոնում ոստիկանութիւնը քննիչի հետ մի փոքր սեղանի շուրջ բոլորուած արձանագրութիւն էր կազմում:

— Զարմանալի բան է. չարագործները ո՛չ մի բան չեն վերցրել հանգուցեալի վրայից. ոչ փող, ոչ ժամացոյց և ոչ մատանի:

— Այդ նշանակում է, որ սպանութիւնը թալանելու նպատակով չէ կատարուած —, պրիստաւի ասածին յարեց քննիչը:

Ոստիկանութեան ոտքերի առաջ ընկած էր արնաթաթախ մի դիակ, որի ծնօտի տակ կոկորդի մէջ հասցրած վերքերի բերանները դեռ բաց էին և թարմ. երևում էր որ սպանութիւնը առաւօտ էր կատարուած:

Դա Մաթոս-աղայի դիակն էր, որ լճացած արիւնի մէջ մէջքին ընկած, թևերը աջուձախ պարզած, կիսաբաց, հանգած աչքերով նայում էր կապուտակ երկնքին և կարծես հարցնում.

«Ինչո՞ւ սպանեցին ինձ աղօթատուն

դնացածս ժամանակ հէնց այն տեղում, ուր ես ուզում էի եկեղեցի կառուցանել. ինչո՞ւ»... W

Ամբոխը դեռ չէր ցրուել, որ կառքով մօտեցաւ ոճրագործութեան տեղին Սարգիս Փորսուղեանը. նա բարձրանալով կառքի վրայ, իր աչքերով տեսաւ արնաշաղախ դիակը, մի-երկու րոպէ լուռ դիտեց, ապա կառքը քշել տուեց և մտքում խօսեց. «այս մէկից պրծանք, մնաց միւսը»...

X.

Մաթոս-աղայի սպանութեան օրից անցել էր 2-3 օր:

Քնից դարթնելով զանգրահեր երիտասարդը, Արզամը մօտեցաւ լուսամուտին:

Օրը ամպամած էր խոնաւ և ցուրտ:

Քամին կատաղի յորձանք տալով ազան կերպով լիզում էր զետինը և հաւաքում նրա երեսին ցրիւ եկած իրերը: Նրա ոռնոցը լսոււմ էր անվերջ, ինչպէս մի գուժկանի աղաղակ, կամ բոթաբերի վայնասուն: Բնութիւնը ինքնին տխուր և լալկան էր այդ օրը:

Եղանակից ստացած վատ տպաւորութիւնից երիտասարդը ետ դառնալով մահ-

ճակալի մօտ դրած սեղանին, նորից աչքից անցկացրեց սեղանի վրայ ցրիւ եկած նամակներն ու թղթերը, տրորեց լերկ ընչացքը, ապա վառելով պապիրոսը սկսեց դանդաղ հագնուել, երբ յանկարծ լուսամուտը ուժգին բաղխեցին:

— Ո՞վ է:

— Ես եմ. շուտ բաց:

Չայնը ծանօթ էր: Երիտասարդն զգաց, որ այդպէս առաւօտ վաղ ուժգին բաղխելը լաւ նշան չէր: Նա շտապով վազեց դէպի դրսի դուռը, բաց արեց, երբ յանկարծ այլայլուած նրա դիմաց կանգնեց Վահագնը, և վհատած յայտնեց.

— Մենք բոլորս մատնուած ենք:

— Մատնուած—, սարսափած կրկնեց Արգամը, և կանգնած տեղում մնաց քարացած:

— Այո:

— Ի՞նչպէս. ո՞վ...

— Գիշերս խուզարկել են ընկեր Նժդեհի բնակարանը, գտել են արնոտ դաշոյնը. բացի այդ գտել են և «Մըրիկ» խմբի ցուցակը. իրեն էլ բանդարկել են:

— Ցուցակը—, դառն վրդովմունքով կանչեց գանգրահեր երիտասարդը և ձեռը

տանելով ճակատին արմուճկով ընկաւ պատին:

— Այժմ եկել եմ իմանալու, ի՞նչ կկարգադրես:

— Ամեն ինչ կորած է և յոյս, և գործ և օգնութիւն—, այրուած շնչով խորը թառանչ քաշեց նա և սկսեց տրորել ճակատը, երեսը, աչքերը, կարծես այդպիսով աշխատել պարզ տեսնելու տեղի ունեցող երևոյթը:

— Ընկերները բոլորը քաղաքից դուրս են, սպասում են քո կարգադրութեան:

— Փախչել, փախչել—, հազիւ կարողացաւ արտասանել նա:

— Ո՞ւր. դէպի ո՞ր կողմը:

— Կովկաս, մեր հայրենիքը, դէպի մեր ընկերները:

Վահագն իսկոյն հեռացաւ:

Գանգրահեր երիտասարդը բաւականին ժամանակ քարացած կանգնած մնալով դառն իրականութեան տպաւորութեան տակ, մի զօրեղ ցնցումով յանկարծ շուռ եկաւ տեղում, շտապով մտաւ սենեակ և սկսեց իրերն հաւաքել...

ԱՐՅՈՒՆՔՆԵՐ

Առաւօտ տեղաշորիս մէջ դեռ պառկած էի, երբ ներս մտաւ հօրեղբայրս և յայտնեց, որ մեր սպիտակ մատեանը գիշերս որձ քուռակ է բերել:

Ուրախութիւնից մանուկ սիրտս թընդաց: Շուտով հագայ շորերս, վազեցի գոմ տեսնելու իմ այնքան ժամանակուայ փայփայած երազը: Բացի գոմի դուռը, տեսայ նորածինը, նա սաթի նման սև էր և փայլուն. ողմորկ, կողմր, սիրմուն:

Ուրախութիւնից խելքս կորցրած վազեցի մօտ գրկելու, համբուրելու:

Իմ այդ յարձակումից վախեցած նա երկու ոտիւն արեց, մօտեցաւ մօրը և կանգնեց մտուրի հետ:

Մայրը կամացուկ խրինջաց, հոտոտեց ձագուկին, դունչը տարաւ դէպի նրա գլուխը և կասես ականջին ասաց. «մի վախիր.

դա մեր բարեկամն է», և ինձ թոյլ տուեց մօտենալու:

Ես ձեռս տարայ սևուկի գլխին ու բաշին. նա այնպէս նուրբ էր, ինչպէս թաւիշ. այնպէս փափուկ ինչպէս մետաքս: Շոշափեցի նրա մէջքը, ոտքերը. փարուեցի վզովը, համբուրեցի դունչն ու երեսը, և մի անհուն ուրախութեամբ լցուած ելայ դուրս ընկերներին հաղորդելու իմ բաղձաւորութեան մասին:

Եղանակն արդէն գարուն էր: Աշխարհի չորս կողմից ջրերը հոգի առած բարձունքներից թափուում էին ներքև, նախ սփռուում հարթավայրերում, ապա միանալով գետակներին ու գետերի հետ զիմում դէպի մայր ծովը:

Բնութեան բնութեան կապանքներից ազատուած համարձակ իրենց գլուխները դուրս էին հանել ծաղիկն ու խտար, ծառն ու մացառը: Բացուել էր թռչունների լեզուն. նրանք օրհներգ էին կարգում ազատութիւն պարզեցող Արարչին: Հովը թևեր առած ազատութեան աւետիսը տանում-տարածում էր չորս կողմը: Երկնքի ամպերը կապանքներից ազատուած, արձակ լու-

դում էին երկնակամարում, մերթ կանչում, մերթ կայծում, մերթ անձրևում... Օ-ճ, որքան ժամանակ է համրացել էր նրանց լեզուն, խաւարել լոյսը, չորացել ուրախութեան արցունքի կաթիլը...

Կենդանիները մի անսահման խնդութեամբ կայտուում էին դալարոտ տեղերում, վեր-վեր թռչում, կեանք վայելում:

Կայտուում էր և իմ սևաթոյր քուռակը. նա դադար չէր առնում արշաւելուց. պտոյաներ էր գործում մօր շուրջը, վագում-վագվում, էլի մօտենում մօրը, մի երկու ումպ համեղ կաթից ծծում ու դարձեալ շարունակում կայտուել:

Իլխին երբ երեկոներն արօտից գալիս էր գիւղ, ես գնում էի քուռակիս իր մօր հետ տուն բերելու:

Մի օր էլ ըստ սովորականին երբ դարձեալ գնացել էի նրանց տուն բերելու, քուռակիս չգտայ իլխու մէջ, ոչ էլ մօրը: Ինձ համար մի անբացատրելի վշտով համակուած եկայ յայտնեցի եղելութիւնը հօրեղբօրս: Հօրեղբայրս գլուխը կախեց, քիչ մտօրաւ, սպա ձի նստեց, գնաց փնտուելու.

Ուշ, շատ ուշ գիշեր էր, որ նա վե-

րադարձաւ տուն և յայտնեց, որ ոչ մի տեղ չէ գտել, վաղն առաւօտ հարկաւոր է աւելի հեռուները փնտուել:

Ես ամբողջ գիշերը վշտիցս չկարողացայ քնել. վերջապէս լուսացաւ և մենք մի քանի հոգով գնացինք որոնելու:

Ես անցկացայ մի ձորակ, բարձրացայ մեր գիւղի սարի «Գէօգղաղի» գլուխը, սպա թեքուեցի սարի ետևի քարքարոտ հարթավայրը, որի անունը մինչև օրս էլ «Գէլբներ» է: Այնտեղ նկատեցի մի սպիտակ, փողփողոլ կէտ: Ճանաչեցի. դա մեր մատեանն էր. նա մի կէտում գլուխը կախած անշարժ կանգնած էր. միայն նրա հարուստ սպիտակախառն պոչն էր, որ ծածանւում էր գեփիւտի սուշև: Հասայ: Նա ինձ տեսնելու պէս մի վշտալի վրինջ արձակեց, և գլուխը նորից կախեց ներքև:

Ես աւելի մօտեցայ նրան. տեսայ նրա առջև մի թարմ կմախք. սարսափ եկաւ վրաս, և մի ցնցող սարսուռ անցաւ մարմնիս վրայով. իմ քուռակիս ոսկորներն էին. նրա սև սմբակներից ճանաչեցի ես: Երևում էր, որ գալլերն էին պատառոտել նրան, կմախքը թողել այնտեղ:

Ծանր վշտով լցուած նայեցի մօրը, և տեսայ թէ ինչպէս կենդանին այդ ժամանակ հոտոտում էր իր գաւակի մարմնի մնացորդները և աչքերից հեղեղի պէս արտասուք թափում:

Այդ տեսարանի առջև անկարող եղայ ինքս ինձ պահել. մի խորին ակնածութիւն զգացի դէպի այդ անխօս, բայց շատ բան ասող մայրը. համակուեցայ նրա վշտով և լցուեցի արցունքերով:

Արդէն ուշ էր. ուզեցայ նրա բաշից բռնել տանել տուն: Սակայն նա դժգոհ կերպով շարժեց գլուխը, խլեց բաշը ձեռիցս, ֆոկաց և նորից սկսեց հոտոտել, լիզել գաւակի մնացորդները և արտասուել:

Հօրեղբայրս եկաւ, գտաւ ինձ: Մենք նրա գլուխը սանձ դրինք, բերինք տուն:

Սակայն այդ օրուանից նա յաճախ երեկոները տուն չէր գալիս: Նրան գտնելու, տուն բերելու համար ես միշտ գնում էի «Գէլըները», և շարունակ տեսնում էի նրան այնտեղ, իր գաւակի գերեզմանի մօտ կանգնած, արտասուք թափելիս:

Այն ժամանակ ես զգացի, թէ սրբան վեհ և հզօր ես դու, մայրական գութ:

Պ Ա Տ Ա Ս Տ Ա Ն

190... թուի ամառն էր:

Ս... քաղաքի դատական պալատում քննւում էր մի շատ հետաքրքրական գործ: Հետաքրքրուող ամբոխը առաւօտ 10 ժամից արդէն բռնել էր դատարանի դահլիճի նստարաններն ու ազատ տեղերը: Քատաւորների ձախ կողմում դատապարտեալների նոտարանի վրայ նստել էր յանցաւորը շղթայակապ. նրա կողքին սուխները ձեռքերին կանգնած էին երկու պահակ:

Քիչ ժամանակից դատարանի սպասաւորը զանգակը հնչեցրեց և յայտարարեց դատաւորների մուտքը:

Ներս մտան իրար ետևից երեք դատաւոր. նրանցից յետոյ պորտֆէյլը կռան տակ մտաւ դատախազը, սպա թղթերի ծալքը ձեռին քարտուղարը:

Խնդիրը նրանուամբ էր, որ ոչ ստիկա-

նութիւնը, ոչ քննիչը, ոչ էլ դատադատական նախնական քննութիւնները կարողացել էին պարզել մեղադրեալի ոճրագործութեան պատճառը: Նա դրանց բոլորին էլ միայն մի պատասխան էր տուել. «այո՛, պարոն դատաւորներ, ես եմ սպանել նրան, բայց ես մարդասպան չեմ»: ուրիշ ոչինչ:

Նախագահը կարգալով ոստիկանութեան կազմած արձանագրութիւնը և քննիչի զեկուցումը, դառաւ.

— Մեղադրեալ, դուք խոստովանելով ձեր կատարած սպանութեան յանցանքը, չէք յայտնել նրա պատճառը: Այժմ նորից օրէնքի առաջ էք. ի՞նչ ունիք ասելու ձեզ արդարացնելու համար:

Շղթաների ձայները հնչեցնելով քիչ առաջ շարժուեց մեղադրեալը:

Իսկ մի թիկնաւէտ, կորովի, մօտ երեսուն տարեկան երիտասարդ էր, խարտեաշ մաղերով, քիչ շէկ մօրուքով, ընչացքների հետ ազատ տարածուած հարուստ պիսիւրով, ոչ այնքան լայն ճակատով, որի վրայի երկու ծալքերը գուզրնթացաբար գնալով ճակատի մէջ տեղում մի ուրիշ գծով իրար հետ միանում էին, թաւ յոնքերով, որոնց

տակ երևում էին նրա նշաձև խաժուժիկ հանգիստ նայուածքով աչքերը:

— Այո՛, պարոն դատաւորներ—, ձեռով ճակատը շփելով, մի անգամ ևս շրթանները շարժելով սկսեց նա, — ես մինչ օրս չեմ յայտնել կատարածս սպանութեան առիթը. չեմ յայտնել, որովհետև հաւատացած չեմ եղել, որ մի երկրում կատարած դէպքի համար, որոնց նմանները այն գուրում երկրում կատարուեցին ոչ թէ հարիւրներով, հազարներով, այլ հարիւր հազարներով, եթէ այս երկրում կրկնուի նրա փոխաբէնը, կատարողը պէտք է արգացում գտնի, ուր ոչ թէ մարդու արեան, այլ անասունի արեան համար անգամ պատասխանատուութիւն ու պատիժ կայ. մինչդեռ այնտեղ մարդիկ, ինձ նմանները մորթւում էին աւելի վատ քան անասունները, և դրանց համար ոչ թէ պատասխանատուութիւն, այլ հարցմունք անգամ չկար... Այն տարաբաղբ օրը, որ ես ձեռքս բարձրացրի և սպանեցի նրան, զգացի, որ ես յանցաւոր եմ, ոճրագործ այս երկրի օրէնքի առաջ. ուրեմն էլ ի՞նչ ասէի. չէ՞ որ այնտեղ եղածի համար այստեղ դատ չկայ, հետևապէս և ոչ մի հիմք

յանցագործին արդարացնելու: Ահ, եթէ մէկ օր լինէր մի մարդկային արդար դատ, քննէր այն հարիւր հազարաւոր նահատակների արիւնը՝ ոչ թէ ինձ և ինձ նմաններին կգտնէր յանցաւոր, այլ նրանց, որանց համար մենք կոչուում ենք դատի...

— Դուք, մեղադրեալ, գործից հեռանում էք և հարցին չէք պատասխանում: Յայտնեցէք ձեր սպանութեան շարժառիթը—, հանգիստ տոնով ընդհատեց նրան նախագահը:

— Այժմ ես կպատմեմ այն ամենը, ինչ որ ինձ պատճառ եղաւ փախչելու Ռուսիա, գալուհասնելու այստեղ, այս դրութեան:

— Ես տաճկահայաստանցի եմ. հայրենիքս է Վասպուրականը, ծննդավայրս Ն... գիւղը, ուր ծնուել ու մեծացել եմ ես:

— Մեր գիւղը գտնուում էր Վանայ ծովից դէպի հարաւ, այնպիսի մի տեղ, որի վերև դէպի լեռը ձգւում էին մեր միշտ առօք հասկերով արտերը, նրանցից էլ քիչ վերև մշտադալար արօտատեղիները. իսկ ներքևում, դէպի ձորակը, ուր բշբշալով հոսում էր ձնալի գետը, գտնուում էին մեր պտղաբեր այգիներն ու ծառախիտ պար-

տէզները:

— Ես հօրս մեծ որդին էի. ունէի երկու եղբայր, որոնցից մէկը մի աշխոյժ պատանի էր, աշակերտ կենդրոնական վարժարանի, միւսը մօտ 19 տարեկան կտրիճ երիտասարդ, օգնում էր ինձ իմ գիւղաաւրտեսական գործերում:

— Հայրս պատկառելի դէմքով մի բարի ծերունի էր, մայրս նիհար, աղօթասէր մի դալուկ պառաւ:

— Ես ամուսնացած էի: Կինս մի չքնաղ արարած էր: Նա այնքան զեղեցիկ էր պարոն դատաւորներ, որ կարծես հէքիաթի միջի աղջիկ լինէր: Նա փարթամ և նազանի էր ինչպէս նօճի, և համեստ ինչպէս վաղորդեայն փախչող—թաքչող շուաք: Մենք անսահման սիրով սիրում էինք իրար. ես նրա գրկումս զգում էի ինձ ինչպէս իմ բարերար հրեշտակի թևերի մէջ:

— Մեր օջախը շէն էր և խաղաղ ինչպէս հայր Աբրահամի տունը:

— Ամեն անգամ հայրս երբ մի պատառ հաց էր ուտում, ցնծութեամբ լցւում էր, աղօթք անում Ամենակարողին և օրհնու-

Թիւններ թափում մեր գլխին:

— Եւ ես խիստ գոհ իմ վիճակից զգում էի ինձ երանութեան մէջ, տեսնում էի չորս բոլորքս բաղդ ու Աստուած:

— Մայիսեան մի գեղեցիկ օր ես իմ տնտեսական գործերով գնացել էի հարևան գիւղը:

— Ուշ երեկոյ էր, երբ յանկարծ լուր հասաւ, որ մեր գիւղը շրջապատուած է:

— Շրջապատել բառը մենք արդէն հասկանում էինք ինչ է նշանակում:

— Մի սարսափեցնող ցնցում անց կացաւ մարմնիս վրայով. ես խելագարի պէս վեր թռայ տեղիցս, խլեցի գէնքերս, դուրս վազեցի գիւղից. և հազիւ էի գիւղից դուրս ելել, բարձրացել մի բլրի գլուխ, որ տեսայ երկինքը կարմրած բոսորային գոյնով: Նրա տակ թանձր ծխի շերտերի մէջ իրենց գլուխներն էին ճօճացնում հազարաւոր լսփող ու լիզող հրեղէն լեզուները:

— Այդ տեսարանի առջև ես խելքս կորցրի: Չգիտեմ էլ ինչ էր կատարւում իմ մէջ, ինչ էին տեսնում իմ աչքերը, միայն զգում էի, որ հեիհե ես վազում էի գէպի մեր գիւղը: Բոլորովին յոգնել էի, որ հա-

սայ մեր գիւղին, և տեսայ, թէ ինչպէս հեռուից լացն ու կոծը, կանչն ու ճիչը, աղաղակն ու յուսահատութիւնը խառնուել էին իրար և սպանիչ արձագանքներով տարածւում էին չորս կողմը:

— Մարդիկ կորցրած իրենց հարազատըն ու բարեկամը, գիտակցութիւնն ու կարողութիւնը խելակորոյս վազվզում էին բոցերի մէջ, կանչում, լալիս, աղերսում, աղաչում, օգնութեան կանչում, փրկութիւն որոնում... Բոսորային լոյսի տակ ուրուագծւում էին մահի մասնուած, դեռ կենդանի մարդկանց ստուերները, որոնք իսկոյն հանգչում էին ինչպէս գիշերային տեսիլներ...

— Ամեն քայլը մահ էր հնչում, ամեն բարը մահ էր շնչում: Ես զիմեցի նրա տերկը. վազեցի հայրենի օջախս, նրան օգնութեան: Հասայ: Բոցերը դեռ չէին հասել նրա կողմը: Տան դռները բաց էին: Ես ներս ընկայ. ճի, այդ ժամանակ փոխանակ իմ կենդանի օջախի ինչ տեսայ, պարոն դատաւորներ — ճիչ արձակելով քիչ կանգ առաւ հա, — հայրս սրախողխող ընկած մէջքին յատակի վրայ. մայրս կիսամահ նրա կրծքին սողալիս, որ կասես իր վերջին հանգիստն ու

մխիթարանքը այնտեղ, հօրս կրծքին փընտ-
ռելիս լինէր. եղբայրներիս երկսի էլ գլուխ-
ները կտրած, դիակներն իրար քով զցած.
Գուրգէնս, որ մի փոքրիկ, շիկահեր հրեշ-
տականման մանուկ էր՝ արդէն չէր ճանաչ-
ւում, նրա գլուխը ջախջախած տափակաց-
րած էր. իսկ կինս, Գիւլնազը չկար դրանց
մէջ. պարզ էր, որ նրան առեանգել էին:
Զգիտեմ ինչո՞ւ այդ բոպէ նրա մահն ինձ աւելի
հաճելի թուաց. բայց չարագործները չէին
սպանել նրան. չէին սպանել ո՛չ թէ նրա
համար որ նրա կեանքը խնայել էին, ո՛չ,
այլ իրենց պազշոտ հաճոյքի համար:

— Ես չգիտէի ի՞նչ անէի այդ սպա-
նիչ տեսարանի առջև. վազէի՞ ոճրագործնե-
րի ետևից, վնուէի, որոնէի՞ նրանց, իմ մահ-
ւան գնով վրէժ լուծէի նրանցից, թէ մնա-
լի անմեղ ընկածների մօտ, կիսամեռ մօրս
մօտ, որը իմ գրկում վերջին ցնցումներն
էր գործում. մնացել էի կատարեալ քարա-
ցած. չգիտէի ինչ էր կատարւում իմ ներ-
սըս, իմ հոգուս ու սրտիս մէջ. մի բոպէ
ինձ թուում էր, թէ դա մի անարեկող վայր-
կենական երազ էր, որ շուտով պիտի անց-
նէր, և տեղի տար առաջուայ եղած գեղեցիկ

իրականութեան. բայց աւանդ, դա երազ չէր,
այլ իրականութիւն, ամենադառն իրականու-
թիւն:

— Ես խելակորոյս ընկայ դիակների
վրայ, սկսեցի գրկել, համբուրել նրանց, այդ-
պիսով կարծես աշխատել կեանք տալ, վե-
րակենդանացնել նրանց. սակայն, աւանդ,
քանի գնում նրանց մարմինները սառչում
էին և դէմքերը քարանում:

— Եղբայրներիս գլուխները զցած էին
դռան ետև: Նրանց երկսի երեսներն էլ դէ-
պի վեր էին ուղղած. թուում էր, թէ նրանք
մի բան էին մոնչում. այդ մոնչիւնը վրէժ
էր, թէ կեանքի փափագ՝ ես չէի կարող հաս-
կանալ. միայն տեսնում էի, որ նրանց աչ-
քերը ծարաւի էին ինչ որ բանի:

— Մայրս այդ ժամանակ վերջին մի թոյլ
ցնցում կատարեց գրկումս, և հազիւ լսելի ձայ-
նով շշնջաց. «Օմանր, ի՞նչ կուզէիր մեզանից»...

— Այդ անունը լսելով մի դժոխային
վրէժ ծագեց սրտումս, որ կասես երբէք
հանգչելու չէր:

— Այլևս կասկած չկար, որ մեր տու-
նը կործանողը Օմարն էր, յայտնի արիւնը-
ուռշա թուրք բէզը որ իր վայրագ բնաւու-

բութեամբ յայտնի էր ամենքին:

— Բայց այն գիտակցութիւնը, որ կնոջս Գիւլնազին յափշտակել տարել էին, պարոն դատաւորներ, ամենակատարեալը թուաց ինձ բոլոր տեսակ եղեոնագործութիւններէց, որին չզիտեմ ինչ անուն տամ, ըստորում չկայ այնպիսի մի բան, որ արտայայտէր մարդ-գազանութեան այդ անըմբռնելի վարմունքը:

— Ես կատաղութիւնից մոնչեցի, միայնակութեան մէջ յուսակտուր կանչեցի, սակայն իզո՞ւր, իմ ձայնիս արձագանքը միայն ես էի լսում:

— Այդ բոպէ ինքս էլ ցանկացայ մեռնել, խառնուիլ նրանց հետ, անհետանալ գիւղից, աշխարհից, բայց չզիտեմ ինչ չար ձեռք բռնեց ինձ, ետ կացրեց այդ մտազրութիւնից... Եւ ես անզօր սկսեցի լոկ իմ բազմն անիծել, որ ինձ էլ նրանց հետ չուզարկեց մահուան գիւղը, թողեց կենդանի իբրև ծիծաղի բաժին, իբրև տանջանքի առարկայ...

— Այդ ժամանակ ես ծիւի հոտ առայ, օղի մէջ զգացի տաքութիւն: Հրդեհն արդէն մեր տան կողմն էր հասել: Ես ստիպուած

թողի հահառակներին, դուրս վազեցի և այդ բոպէ տեսայ, թէ ինչպէս անվերջ լուում էին ատրճանակների և հրացանների ձայներ. մարդիկ այս ու այն կողմն էին վազում խելակորոյս. խեղճը վազում էր կեանքը փրկելու, վայրազը՝ կեանք հնձելու. տեսայ թէ ինչպէս սպանուողի հառաչանքն ու սպանողի յոխորտանքը միասին, միաժամանակ դուրս էին թուշում նրանց կրծքերէց ծխով ծածկուած երկնքի տակ, որի միջից կարծես Ինքը ստեղծող Արարիչը անկարող էր տեսնել, թէ ինչ էր կատարուում Իրանից ներքև երկրի երեսին:

— Դժոխք էր այն...

— Ես կատաղած սկսեցի դէս ու դէն վազվզել և յարձակում գործողների վրայ ատրճանակ պարպել: Նրանք հոյնպէս իմ վրա էին ատրճանակ պարպում. սակայն ճակատագիրը կարծես այլ կերպ էր տնօրինել իմ կեանքի բազը, որ ես կենդանի մնայի ծաղրի ու տանջանքի համար:

— Էլ այնուհետև չզիտեմ ինչպէս եղաւ, որ փախուստ տուողների հետ ես ևս խառնուեցի, փախայ ինքս էլ չզիտեմ դէպի ուր...

— Արշալոյսին վերջին անգամ հետուից մենք նայեցինք մեր զիւղին. նա զեռ այրուում էր, և իր հազարաւոր բոցերով ու ծիփ սիւնեակներով կարծես աշխատում էր մրցել երկնքի նոր բացուող կարմիր արշալոյսի և երկնակամարի կապուտակի հետ: Որպիսի հեգնութիւն, պարոն դատաւորներ, երկնքի և երկրի մէջ:

— Գիւղ վերադառնալ այլևս անկարելի էր: Մնացածներն էլ կկոտորէին. հարկաւոր էր փախչել:

— Եւ մենք փախանք Ռուսիոյ սահմանները:

— Զուրկ ամեն ինչից, ցնցոտի շորերով, սոված, երկար թափառեցի ես Ռուսիոյ սահմանագլխի քաղաքները: Ոչ մի գործ ու պաշտօն չկարողացայ գտնել ես այդ տեղերում: Անողոր կեանքը անփոյթ էր դառել զէպի իմ տագնապը: Ես դառել էի երկնքի մի վտարանդի զաւակ, երկրի մի տարագիր որդի: Ապրելու, թշուառ գոյութիւնս պահպանելու համար ես զիմեցի մարդկութեան մէջ տեղի ունեցող ամենախայտառակ միջոցին, օգնութիւն խնդրելու: Դուք զիտէք պարոն դատաւորներ, ինչ բան է այս բա-

զուկներով (այդ ժամանակ նա ցոյց տուեց իր ջլոս բազուկները), այս հաստիւում օգնութեան զիմել. դա մի շանթող դրութիւն է:

— Այդպիսով ես անցկացրի մի տարի:

— Սակայն հայրենիքիս սէրը, մանաւանդ ծննդավայրս, որ այնքան նուիրական յիշատակներով կապուած էին հետս՝ ամենին մտքիցս չէին հեռանում. ես դարձեալ մի աղօս յոյս, մի ծխացող իղձ ունէի վերադառնալ այնտեղ, նորից կեանք վերստեղծելու:

— Գտայ ընկերներ. և մենք միքանի հոգով որոշեցինք վերադառնալ:

— Գնացինք մինչև սահմանը:

— Այնտեղ մեզ յայտնեցին. «այն մարդիկ, որոնք խռովարար և ապստամբ են եղել վեհափառ սուլթանի դէմ, թողել հեռացել են Օսմանեան երկրից, նրանք այլևս չեն կարող վերադառնալ»:

— Ես առաջին անգամ էի լսում, պարոն դատաւորներ, որ ես ապստամբ ու խռովարար եմ եղել սուլթանի դէմ, որովհետև խաղաղ նստած տեղս եկել կոտորել են մեզ, աւերել տունս, թալանել ինչքս... Ահա թէ ինչ է եղել վեհափառ սուլթանի աչքում

խոսվութիւնն ու ապաստամբութիւնը:

— Գուք հարցից շեղու՛մ էք—, կասես ահամայ ընդհատեց նրան նախազահը:

— Ներեցէք, ես... Ը՛Ը՛... կշարունակեմ ասելիքս:

— Ետ դարձանք:

— Էլի սկսուեց մի նոր վտարանդի կեանք:

— Երկու տարուց յետոյ դարձեալ որոշեցինք վերագաննալ, և այս անգամ վճուցինք ինչպէս էլ լինի հասնել մեր երկիրը, վերստեղծել մեր կեանքը:

— Գնացինք:

— Ծածուկ անցանք սահմանը. մտանք ժամանակիս գոթիքը, որի անունն է Օսմանեան պետութիւն: Գիշերը ճանապարհ էինք կտրում թաւ անտառներով, խոր ձորերով, ժայռերի տակով. ցերեկը թափ էինք կենում ծմակների խորքերում, քերծերի ձերպերում, գազանների որջերում: Վերջապէս հասանք մեր գիւղի սահմանը:

— Մեր թողած հրդեհուած աւերակ գիւղը տեսանք արդէն շէնացած: Զկարացինք մենք ներս մտնել: Մեր հարցին թէ ո՞վ է բնակուում այնտեղ, ասացին, որ քիւրդեր են բնակեցրած:

— Այդ լուրը կարծես մի երկնային կայծակ լինէր, որ տրաքուեց մեր գլխին:

— Ահ, տեսնել հայրենի օջախը սրիշի ձեռին, սիրասուն հայրենիքը օտարի վաթա՛ն, նուիրական շիրիմները թշնամուտքի կոխա՛ն... Իսկ մենք մեր պաշտելի սրբավայրից վայրավատին հալածու՛ած, անտո՛ւն, անտէր... օ, պարոն դատաւորներ, դուք չէք կարող երեւակայել, թէ որքան մեծ վիշտ է այդ. չէք կարող երեւակայել, որովհետեւ չէք կորցրել հայրենիք, չէք քաշ՛ւլ նրա կարօտը, չէք տեսել նրա զրկանքը, չէք մնացել անտո՛ւն, անտէր, անհո՞ղ, անհա՞ց... մեզ պէս չէք նմանուել բունը կորցրած թուշուհի, որ չգիտէ ո՛ւր գնէ գլուխը:

— Գուք մեղադրեալ, բուն հարցից հեռանում էք—, նորից նկատեց նախազահը:

— Ահ, ներեցէք, ես սաստիկ յուզւեցի, մոռացայ ինչու մասին էի խօսում:

— Պատմեցէք եղելութիւնը—, նորից յարեց նախազահը:

— Այդպէս, պարոն դատաւորներ, մենք մինչ այդ ծփանքի մէջ էինք, լուր հասաւ, որ մեզ նկատել են մի խումբ ձիաւոր քրդեր, հետևում են մեզ բռնելու, որ գլուխը

ներս կտրեն, տանեն իրենց փառային, ասեն, թէ «այսքան ջան-ֆիղաններ ենք սպանել»... Դա կարմիր սուլթանի հրամանն է եղել:

— Դիմադրել անկարելի էր. մենք դանակ անգամ չունէինք հետերս. ստիպուած էինք աեղի տալ:

— Ու նորից փախանք Ռուսիա, ընդմիջա թաղելով մեր յոյսերն ու իղձերը:

— Դրանից յետոյ ես ամեն կերպ աշխատում էի մոռացութեան տալ ամեն ինչ, հաշտուել ճակատագրի դառն կատակի հետ և կեանքիս մնացորդը քաշ տալ մի կերպ այս կողմերում:

— Ինձ համար այլ ևս չէր մնացել ոչ նոյս, ոչ խնդութիւն. արեւ դառել էր խաւար, լուսինը լալկան, աստղերը հանգած, խոտը դալուկ, ծաղիկը խամրած, թռչունը համր, երկինքն անողոր, երկիրը քարացած:

— Վիրաւոր էրէի նման երկար ժամանակ դարձեալ Կովկասի քաղաքները թափառելուց յետոյ եկայ այս կողմերը, Ս... քաղաքը, մտայ մի տեղ այգեպան:

— Ես գոհ եղայ իմ նոր վիճակից, որ ազատուեցի օգնութեան դիմելուց, ու ունեցայ պատսպարուելու մի անկիւն:

— Անցաւ այդ օրից մի տարի:

— Ես արդէն գրեթէ հաշտուել էի իմ բաղդի հետ, մոռացութեան տուել դառն անցեալը, նրա հետ շատ բան: Աշխատում էի, և երեկոները երբեմն դուրս էի գալիս ծովափ զբօսնելու, ծանօթներ, հայրենիքից եկողներ տեսնելու, խօսելու:

— Մի երեկոյ էլ նոյնպէս գնացի ծովափ տեսնելու արդեօք ոչոք եկող չկար շողենաւով մեր երկրից:

— Դա գարնանային մի գեղեցիկ երեկոյ էր, որ շողենաւը վերջին, կասես յոգնած մօռնչիւնը — սուլոցը արձակելով, վերջին անգամ ալիքները ճողփացրեց իր ափերի ու ծովի եզրների հետ և կանգ առաւ նաւահանգստում:

— Կամուրջը գրին:

— Մինչ ես ճանապարհ էի փնտռում շողենաւ մտնելու, դիմացս անսպասելի կերպով ելաւ ինչոր մի ծանօթ գէմք: Չգիտեմ ինչո՞ւ ես այդ գէմքի վրայ յիշեցի այն տեսարանը, որ վերջ տուեց մեր գիւղի կեանքին, և այն գիշերը, երբ ես կորցրի ամեն ինչ. և կեանք և կարողութիւն, և սէր և պատիւ...

— Վերջալոյսի շեշտակի ճառագայթների տակ նորից նայեցի ես այդ ամեն ինչ իմ

մէջ վերակենդանացնող դէմքին. ս՛հ, դառն
ըտպէ, ճանաչեցի նրան. նա՛ էր. նա՛, իմ
բաղդ ու կեանքը աւերողը, կլինս ու պատիւս
յափշտակողը:

— Այդ անսկսկալ հանդիպումի առաջ
կորցրի ինքս ինձ. չգիտեմ այդ ըտպէ ինչ
կատարուեց իմ մէջ, միայն այն եմ յիշում,
որ ձեռս տարայ գրպանս, հանեցի փոքր
յօդոցը, որ միշտ հետս ման էի ածում,
յարձակուեցի նրա վրայ, ձեռքերս մէկգր--
կու անգամ ուժեղ կերպով բարձրացան-ի-
ջան, և ես ոտքերիս տակ ընկած տեսայ նրա
արնաշաղախ գիակը:

— Այն պարոն գատաւորներ, ես սպա-
նեցի նրան. բայց երբևում եմ իմ կորցրած
օջախի փլատակներով, մօրս վերջին ցնցում-
ներով, որ ես դիտաւորեալ չսպանեցի նրան:
Այժմ օրէնքն էլ ձեր ձեռքն է, իրաւունքն էլ.
դատեցէք ինչպէս կամենաք:

Դատաւորները լուռ, թախիծը ճակատ-
ներին, մտախո՛հ վեր կացան տեղերից,
անցկացան խորհրդակցական սենեակը որո-
շում կայացնելու:

Եթէ դուք լինէիք նրանց տեղը, ըն-
թերցող, ի՛նչպիսի վճիռ կկայացնէիք:

Ց Ա Ն Կ

✓ I. ՄԱՐՍԱԸ	3
II. ԳԵՂՋՈՒԿԻ ՎԻՇՏԸ	—	.	.	.	20
✓ III. ՄԱԳՆԻՍ	48
IV. ՀՈՂԻՑ ԴՈՒՐՍ	—	.	.	.	55
V. ՀՕՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆ	84
VI. ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՓՈՂ	—	.	.	.	108
✓ VII. ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐ	150
✓ VIII. ԴԱՏԱՍՏԱՆ	155

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում
հետեւալ սխալների վրայ.

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
6	4	քաշելուդ	քաշելուդ
16	7	չգամ	կգամ
74	8	գերանդիները	գերանդիները
104	11	գնացին	գնացին
108	7	ծամ-	ծամ-
»	12	համողել	համողել
110	11	անձնաւորութիւններ	անձնաւորութիւններ
118	5	դէպէ	դէպի

Կենտրոնական, Կովկասեան և Գուտտենբերգ
գրավաճառանոցներում (Տփլիս), ու ինձ մօ
ծախում են հետևեալ իմ աշխատութիւնները.

1. Երգում, վէպ. սակաւաթիւ . . . 40 կ
2. Պատանեկան յուշեր. սակաւաթիւ 15 կ
3. Հօրոտ-մօրոտ. առաջին գիրք. . . 30 կ
4. » » երկրորդ » . . . 30 կ
5. » » երրորդ » . . . 30 կ
6. Հայ գեղջուկի ալբոմը Ա. մաս . 40 կ
7. » » » Բ. » . 40 կ

Մամուլի տակ է

Ծիւեր, գրամա 4 գործող. . . . 50 կ

Շուտով տպագրութեան կյանձնուի

Հայ գեղջուկի ալբոմի Գ մասը. . . . 40 կ

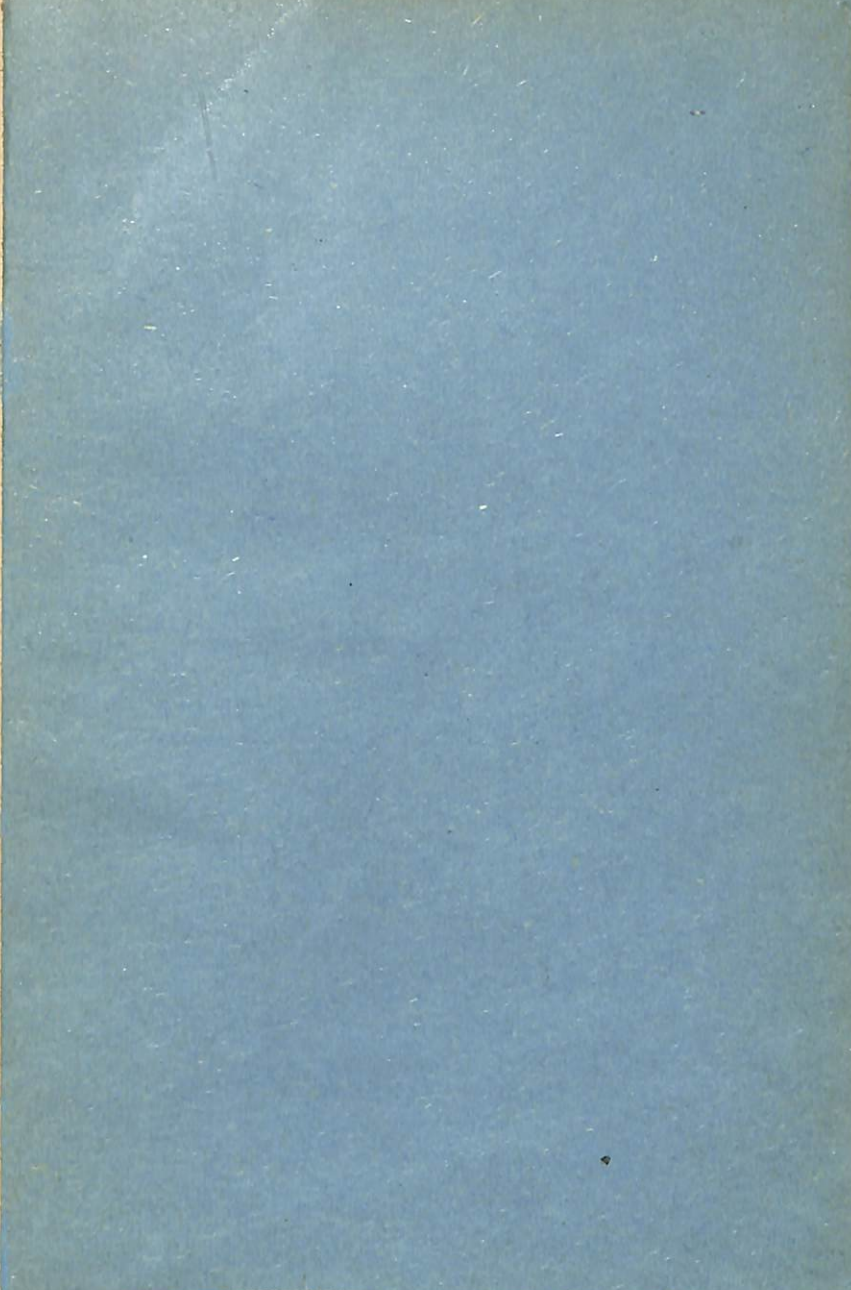
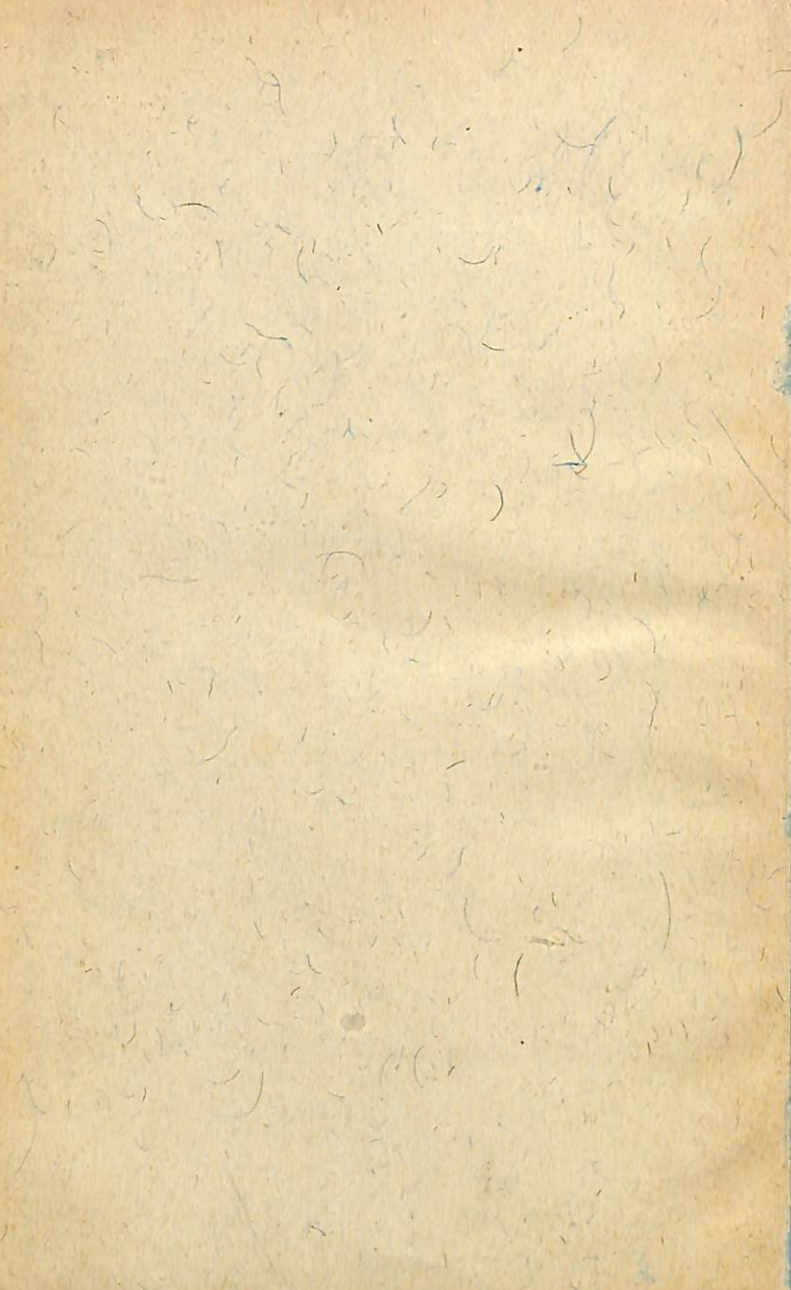
Պատրաստ են տպագրութեան համար

Հիւանդանոց, գրամա 4 գործ.

Հօրոտ-մօրոտի չորրորդ գիրքը:

Իմ հասցէն.

Нахичевань на Дону.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0352192

41504

